



УДК 930.2:[398.41:140.8](477.51-2)  
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2022.05.1092>

## ДЕМОНОЛОГІЧНО-СВІТОГЛЯДНІ УЯВЛЕННЯ ТА ВІРУВАННЯ ПОЛІЩУКІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ (За польовими матеріалами з Новгород-Сіверського району)

Володимир ГАЛАЙЧУК  
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7780-5876>  
доктор історичних наук, професор,  
Львівський національний університет імені Івана Франка,  
кафедра етнології,  
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,  
e-mail: [halay\\_czuk@ukr.net](mailto:halay_czuk@ukr.net)

*Мета* дослідження — ввести в науковий обіг, систематизувати і проаналізувати масив відомостей про демонологічно-світоглядні уявлення та вірування Новгород-Сіверщини, які автор зафіксував у серпні 2019 р. Розвідка репрезентує традиційні уявлення поліщуків про таких демонологічних персонажів, як русалки, водяник, лісовик, домовик, ляк, блуд. *Об'єкт* дослідження — традиційна духовна культура поліщуків Чернігівщини, *предмет* дослідження — демонологія, світоглядні уявлення та вірування, зокрема широкий масив матеріалів про людей, які начебто володіють магічними силами. Серед них були здатні припинити пожежу, викувати від хвороби чи укусу змії, обергти від вовка, передбачити майбутнє тощо. Натомість були й такі, які шкодили: зав'язували на збіжжі магічні вузли, відбирали від корів молоко тощо. Розглянуто демонологічні уявлення, пов'язані з померлими: віру в те, що померлий може «забрати» після смерті щось з господарства; магічне використання похоронних атрибутів; уявлення про самогубців і померлих без охрещення дітей. Наведено зразки демонологічно-світоглядних уявлень про тварини і рослини, природні об'єкти та явища: зокрема про ласицю і вужа, осику, дерева з аномаліями, сонце, грім, посуху, вихор та ін.

*Методологічною основою* дослідження стали методи польового етнографічного дослідження, зокрема інтерв'ювання респондентів, а також типологічний та структурно-функціональний методи.

**Ключові слова:** Східне Полісся, демонологія, світоглядні уявлення та вірування, русалка, домовик, відьма, душі померлих.

Volodymyr HALAICHUK  
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7780-5876>  
Doctor of Science in the field of History,  
Professor of the Department of Ethnology,  
Ivan Franko National University of Lviv,  
1, Universytetska Str., 79000, Lviv, Ukraine,  
e-mail: [halay\\_czuk@ukr.net](mailto:halay_czuk@ukr.net)

### DEMONOLOGICAL AND WORLDWIDE IDEAS AND BELIEFS OF THE POLISHCHUKS OF CHERNIGIV REGION

(According to field materials  
from Novgorod-Siversky District)

*Statement of the problem and degree of research of the topic.* Demonology, worldviews and beliefs still remain vivid manifestations of the spiritual culture of Eastern Polissia. Despite the relatively good coverage of this topic on the pages of specialized scientific and local history publications, certain areas are little known in this context for researchers and a wide range of readers. In particular, this applies to the Novgorod-Siversky district of the Chernihiv region.

*The purpose of the research* is to introduce into scientific circulation, systematize and analyze a mass of information about the demonological and worldview ideas and beliefs of Novgorod-Sivershchyna, which the author recorded in August 2019.

Traditional ideas about mermaids, watermen, woodsmen, hobgoblin, scarecrows and fornication are considered.

The article presents a wide array of materials about people who seem to possess magical powers. Among them were those who were able to stop a fire, heal from a disease or snake bite, protect from a wolf, predict the future, etc. Instead, there were those who did harm: they tied magic knots on grain, took milk from cows, etc.

Demonological ideas related to the dead are considered: the belief that the deceased can «take away» something from the household after death; magical use of funeral attributes; ideas about suicides and dead children without baptism.

Samples of demonological and philosophical ideas about animals and plants, natural objects and phenomena are given: in particular, about a weasel and a snake, an aspen, trees with anomalies, the sun, thunder, drought, a whirlwind, etc.

It has been established that worldview and demonological ideas and beliefs from Novgorod-Sivershchyna are based on the all-Polish and, more broadly, on the all-Ukrainian basis, and at the same time contain a number of original fragments. Among these: a request to the hobgoblin to be kind to livestock; local options for inviting a hobgoblin to a new home; stories about how a witch jumps out on the shoulder of a night passerby; the idea that when the late snow falls, it is «the goddess shakes out the feather», and that when it thunders, it is «Thunderbolt is coming», etc.

The expediency of further ethnographic studies of Eastern Polissia has been determined.

**Keywords:** Eastern Polissia, demonology, worldviews and beliefs, mermaid, hobgoblin, witch, souls of the dead.

**Вступ.** *Постановка проблеми і ступінь дослідження теми.* Одними з яскравих виявів духовної культури поліщуків Чернігівщини досі залишаються демонологія, світоглядні уявлення та вірування. Попри відносно добре висвітлення цієї теми на сторінках спеціалізованих наукових та місцевих краєзнавчих видань<sup>1</sup>, окремі райони, все ж, залишаються мало відомими у цьому контексті для дослідників і широкого кола читачів. Зокрема це стосується й Новгород-Сіверщини.

*Мета дослідження.* Найвні на сьогодні прогалани у висвітленні традиційних демонологічно-світоглядних уявлень та вірувань Чернігівщини поки ще можливо суттєво заповнити матеріалами нових польових досліджень. Відтак мету цієї публікації вбачаємо у систематизації й аналізі відомостей, які автор зафіксував у серпні 2019 р. у Новгород-Сіверському районі<sup>2</sup> в експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф [4]<sup>3</sup>.

*Методологічною основою* дослідження стали методи польового етнографічного дослідження, зокрема інтерв'ювання респондентів, а також типологічний та структурно-функціональний методи.

**Основна частина.** Одними з найкраще представлених на обстежених теренах демонологічних персонажів є *русалки*.

На сьогодні про русалок на Новгород-Сіверщині вже нерідко трапляються доволі невиразні свідчення: «*Ну, чула — русалки, русалки, — це я чула. А що як — нічого не скажу*» (с. Блистова), «*Ну, бувала пра русалак. Булі разговори, що русалкі десь бегали. Ну мі етага не бачили*» (с. Пушкарі), «*Ну, русалкі... Не бачили їх, што ано такоє. Птічка, наверна*» (с. Кам'янська Слобода).

Все ж, іноді вдається отримати й конкретніші відомості. Зокрема вірять, що русалки походять із помер-

лих на Трійцю чи загалом із померлих. З'являються у більшості випадків на Трійцю чи «*як колас починає цвесці*» (с. Бирине), на Івана Купайла (сс. Кам'янська Слобода, Пушкарі). Виглядають як дівчата з розпущеним волоссям, як красиві дівчата у білому й у вінках, «*будта при'зрак який*» у дівочій поставі.

Бачили їх зазвичай коло води чи у лісі: «*Ну, кажет. А я їх ня бачила і ня знаю. Ну, кажет — от, на Тройцу руса'вкі бегаеть... А хто їх бачив... Ніхто ня бачив. Ну, кажеть, што девачкі будта якієсь бегали. Ета будта при'зрак який*» (с. Бучки), «*Ну, вани й були, тие русалки, ну шо ж... Це ж ста'ріє такіє люде вже в'абче... А сіє годи — вано вже не так... Ну, рассказували, шо і приходили, і бачили їх люде. А так же — хто його знає. Ну, так як девачки красивіє такіє, і все. І даже було так, шо рассказували, шо і в венках були, і... Ну, всьо равно вано ж... Хто хоть і бачив, дак подумайте ж, сколькі год прайшло... Шо ж я — буду дурить вас, чи шо... [Бачили] Кала вади. Я таке чула, шо кала вади. Ну, в белом. І в веночках. Бог його знає, з чаго вани берутца. Ну — пужались люде, страшка було, — ну [але] живіє ж були (тобто після зустрічі з русалками не вмирали. — В. Г.)» (с. Стахорщина), «*У нас село — ат ве'дем чиста. Так шо в нас ведъм не було, і русалак ніякіх не було. Вади в нас тут же близка нема ніде...*» (с. Чайкине).*

Русалками лякали дітей, щоб не ходили до лісу, до річки чи ставка, не заглядали у колодязь. При зустрічі русалки нібито залоскочуть, «*захватеть*», утоплять. Аби цього уникнути, в окресі Трійці (чи, відповідно, на Купайла) остерігалися купатися і взагалі підходити до води: «*У нас па празнікам не ходят купатса, патаму што русалка втопіт*» (с. Бучки), «*Ну, за русалак, дак на ставку... Це вже на Тройцу. Приказували дітям, шо не йдіт да ставка. Цілий вік ба'би гаманіли пра цей... пра руса'лки. У четвер в тей, шо на Тройцу, і перед Тройцаю — зо'всім не пускали да вади дітей. І са'ми не хадили. Ну не знау: хто на Тройцу вмре — іде в руса'лки. А як уже у ваді, дак кажеть — заласкочеть руса'лки. Купаєцце — не йди в воду. Бо, каже, руса'лки заласкочеть*» (с. Лоска), «*Ну, ми даже в детстві, дак баялись хадить да речкі. У нас так речка була недалека ад двара, дак баялися, не хадили. Русалак баялись. Заласкочеть. Ну хто*

<sup>1</sup> Зокрема у працях Олександри Брідиної та Інни Головахи [1], Людмили Віноградової та Єлени Левкієвської [2], у статті автора цієї розвідки [3] та деяких ін.

<sup>2</sup> Тобто до реформи 2020 року. Загалом почерпнуто матеріали з сіл Бирине, Блистова, Бучки, Дігтярівка, Кам'янська Слобода, Кудлаївка, Лоска, Михальчина-Слобода, Прокопівка, Пушкарі, Рогівка, Слобідка, Стахорщина, Чайкине Новгород-Сіверського району (Надалі подається лише назва населеного пункту).

<sup>3</sup> Також автор висловлює вдячність колезі по експедиціях Наталії Лещенко за люб'язно надані матеріали з Новгород-Сіверщини [5].

ж його знає [з чого вони]. Видно ж, із мертвих» (с. Кудлаївка), «Не лазь [коло води], а то русалка заласкоче» (с. Дігтярівка), «Русалки? А що — так як в дитстві, все боялись. «Ідеть-ідеть, дак там русалки захва'теть». О. Утак гаманелі. А ми їх не бачили, тих русалак» (с. Дігтярівка), «Завжди гаварила мама, що русалки, вани на ріцці, тие русалки, і там були, плавали, — вани в'абце нехароші такі були, дівчата ці...» (с. Дігтярівка), «Ну я вот с детства помню, што да, вот русалкі, на Івана Купала, вот ета была традиционна — там, венкі пускалі па реч'чкам і так далее, вот, адевалісь, там, і так далее. Лякалі. Лякалі. Ну, вот, не купайтесь долга, не хадіте ночью над реч'каю ілі понад реч'каю, там... Ну, русалка вийдет с вади, може затыгнуть тебе» (с. Пушкарі), «Ну, русал'ки — казали. Калісь дітей усе пужали, шо не хади туди, а то там русал'ки. Або — в калодезь не дивісь, бо там русалки плавають, дак затыгне тебе в калодезь. Ну, ді'вки, видно ж. Казали — ді'вки, з каса'ми. А хто їх бачив?» (с. Блистова).

Щоб русалки не заласкотали, не можна було спати у полі: «Пра русалак тоже, да, рассказувалі. На Купала шоб не хаділі, там, абична. Пра палевих етіх русалак тоже. Зацекатать могут. То есть — і не спать шоб у полі, у траве. Єслі засьноши, то можеш не праснуцца. Да, на Купала» (с. Кам'янська Слобода)<sup>4</sup>.

Не ходили на Трійцю до лісу: «У лес тільки, кажуть, на Зелену не ходеть. Там, каже, русал'ки будеть. А Бог знає... Нехто ж не знає. Да хто їх бачив...» (с. Блистова).

Не затримувались на Трійцю надворі до пізнього вечора: «Рассказувалі. Шо шоб не хаділі [на Трійцю] позна вечерам, бо можець русалкі наскочець і, там... обшем, іздевацца будуть, і отакое-во. Шоб бачить — ніхто не бачив, а...» (с. Пушкарі).

У давнину діти любили поласувати серединкою стебла аїру (я'вара). Однак після того, як аїром було маєно на Трійцю, їсти його переставали, — начебто по ньому вже «русал'кі пасцалі», «русалкі палазілі»: «Вот ета, значить, шо гаманелі. Вот ета сьо'дне ми пашлі, таго явару нарвалі, і кушаєм. А на завтрашній день уже кажут — русал'кі

пасцалі. Такій разговор. Ніхто їх не бачив, ніхто їх і не знає. Такая пасловіца була, чи, може, булі тие русалкі, — чорт його знає» (с. Прокопівка), «Нічога такога не гаварилі пра русалак, а толькі казали, што послі Троїци явара нельзя єсть. Там русал'кі, каже, уже палазілі. Изриваєш ат карешика, і там такіє чешуйкі скидаєш, і там вот-столькі такога мягкага. Яно трошкі гаркаватає, ну запах такий... Всьо казали — єш для апетіту» (с. Михальчина-Слобода).

Під селом Стахорщина у піску знаходили белемніти, які місцеве населення називає «русал'кі'ни пал'ьци»: «А ми русал'кі'ни пал'ьци находили. А от як на Стахорщину, там пад Стахорщинау песок великий кала лісу, і тоже ж — приєжжали на раскапки і шукали старавинне все. І ми бігали. Дак ми находили такі пальци русалкі'ни. Вани наче васко'віє. Гостренькіє васковіє пальци. То це нам казали — це русалкі'ни пальци» (с. Кудлаївка), «Це я ще в школу хадив, дак па кармапах насили. Я сам їх бачив. Ну, таке вано... як палець. Чи ад мами... Шо це русалач'ї палци. В школі казали учителя. Русалкин палець» (с. Дігтярівка), «Отуто в нас є крейдяна гара, там вимита було, так приносили оціє русалкі'ни пальчики» (с. Дігтярівка).

У с. Бирине розповіли про спів русалок: «Ну, раньшій-раньшій казали, шо вот на Траєцкіх светка'х... Дак каже — чула, як ішли і песні пелі. Русалкі. [То] Девкі».

Іноді жартівники перебиралися на русалок і лякали дітей: «[Про русалок] Гаманелі. А, то в нас адін бегав у сарочкі. Із тичкай. Дак падскоче — баялісь дітї...» (с. Пушкарі).

У с. Кам'янська Слобода виявлено не таке вже й рідкісне для Полісся ототожнення русалок з відьмами: «То раньше гаманелі, щас нічога. Ну, што русалкі якієсь... Ми їх не бачилі, ета наші казали предкі. Радніє. Батька да матка рассказувалі. О. Такіє старіє ба'би булі, што хаділі па начах каров даілі у людей. О. Ну і шо... Ганялі їх. [Дак це на їх казали русалкі?] Да».

Зелень, якою клечали хати на Трійцю, у населених пунктах району подекуди трактують як оберег від відьом. Водночас трапляється й мотивація, що це «ад русалак» чи навпаки — «для русалак», щоб «русал'ки каліхалися»: «Ну, русал'кі — ка-

<sup>4</sup> Загалом же й попри це ніколи «не спалі на межа'х. Проста так не спалі. Нельзя» (с. Кам'янська Слобода).

залі. Шоб не калихалісь, каже, на варо'тях, так стри'калі ета самое... асіну. А хто їх там бачив... Не знаю, я не бачила, начамі не хаділа...» (с. Рогівка), «На Тройцу? Ліну вешалі... Галле ліпи, кльон. Ну, такое... Не, каліни у нас не. Я'вар (аїр. — В. Г.) вносяць же у хату... Ну, проста... Кадась вьсо гаварілі, шо русалкі ходять, дак шоб саділісь русалкі на галінкі на еті. Кадась у нас у аднае' було... такое... ілі прівіденіє, чи шо ано було — шо не павесіла галінак етіх, на Тройцу, ну і села отак... вже спать лажилася. І, каже, як начало' у хаті шуметь... От, шумиць шось у хаці... І я падумала — ой Боже мой! Це ж я не внесла', каже, галінак етіх... Пашла наламала ліпі, унесла', — де шо, каже, делася, — легла, спала спакойна... А іх ніхто не бачив: якіє ані, русалкі... Паказуєть, вон, па тїлівізару, — а хто іх знає...» (с. Бирине), «Русалкі? Ну, харошее... В'абше ж... Старіннае... Вьсо кажець, русалкі вон як уто... колас начинає он цвесці', як уто ото от, сьо руса'лкі, кажець, ходяць. То вже на Тройцу на ету так... Ну шо русалкі... То пагавор такий, а хто іх знає, хто іх бачив... Ну, вроді, дєвки, а так хто його знає... хто іх бачив... Не па житу, да вано ходять, вроді, шо вешалі тоє [гілля на Трійцу]...» (с. Бирине).

На Західному Поліссі з русалками іноді співвідносять так зване «**навське весілля**», чи «весілля померлих». На Новгород-Сіверщині теж вдалося виявити розповідь на цю тематику, однак з русалками її не пов'язували: «То міне адін расказував. Каже — випівав... гарелку. І залез на чердак на нач. І гаваріт: среди ночі, лежу, слішу — пад дваром — песні спєвають. Ну, песні спєвають, гаваріт, так голасна... Я праснувсь — нічога не слішна. Так падпугнувсь, слез і сказав — больше випівають... І да етіх пор вот не пйот. — Ти, сматрю... ти гарілку здрава пів? — Пів. Раскажу, гаваріт, тебе. Вот, бил у мене, гаваріт, такой случай, на чердаке. Лежу дома. І пад дваром — ну, как свадьба, гаваріт. Знаєш, када свадьби такіє? Ух! Весєла так іграєт! Слішу, шо... Хоп — я прасинаюсь... Так міне стала страшна. І с тих пор — вьсо, сказав. Ета шо-то не то у мене... Я кажу — ета, мо', белка у тебе', белая гарячка?... (Смієтьсся. — В. Г.)» (с. Бирине).

Трапляються у селах Новгород-Сіверщини й згадки про **водяника** та **лісовика**. Водночас вони над-

то схематичні й малоінформативні: «Вадяной — може затянуть у воду. Гаварілі тоже. Такое била» (с. Пушкарі), «Ну, пра лесавіка чула, шо... в'обшем, нельзя глубоко в лес хадіть, бо може лесавік забраць. Забраць себе лесавік. Обшем, я думала, шо ета пугалі, а яно действітельна, наверна, так шо-то єсть такое, шо...» (с. Пушкарі).

Натомість доволі повно представлені на кореспондованих теренах уявлення про **домовика**<sup>5</sup>.

Дехто про цього домашнього духа відгукувався винятково негативно: «Ну, за дамавіка — може предсказать шо-та нехарошее. Ілі може... вьщєваць. Ну, будзе пугать, там ідзе-то. У хаці ж ин, дамавік тей, находіцца, пад пєччу, — дак може іспугаць. Паганій. Дамавік — паганій. Єслі вон уже де пасєліцца, так шо-то будє вьщєваць. Памагаць он не памагає, кромє паскудзіть будзе» (с. Пушкарі).

Дещо частотніша його винятково позитивна характеристика: «Дамавік, це, значить, шо ахраняє житла наше. У кожнаму домі є дамавік. Це тож гаваріли» (с. Дігтярівка), «[Старші люди] Казали, шо це хароше, це дамавік, він у каждой хатині живе. Паганого ничо' не казали за дамавіка» (с. Кудлаївка), «Єслі у дваре, і дамавік такий, шо... дак вано памагає людям. Така помач — шо проста челавек становіцца нераздражительний. Вон... Ну, як вам сказать... І хай даже хоть і забалєє, дак усьо равно — у його' таке у душе, шо не має ни аби'ди не на кого, не зла. От... памагає, да. [...] Дабро дає. А єсть же так, шо зліє, раздражителние. От хоть і щас. Щас асобенна якєто од усіх таке, шо усьє зліє, нема в іх і якого-то рассудку такого... І вано... Так само ж і тей дамавік — вон уже... Вон начє памагає, ну вьсо равно... уже не може управлять. Ви панімаєте? От шо щас саме главне в природі...» (с. Стахорщина).

Як правило ж, домовика вважають амбівалентним: «Пра дамавіков тоже гаварілі, што какой-та дамавік може пасєліцца, і будєт плоха, там, ілі, наабарот, сахранять будєт жильйо, захищать і так далєє. Помню такое. Гаварілі. Дєди і пра'дєди» (с. Пушкарі), «Ну — дамавік не палюбів: шось чі здохла, чі прапала, там, чі яке

<sup>5</sup> Багаті матеріали з різних районів Чернігівщини про цього персонажа автор широко використав у своїй монографії [6].

нашасте — це дамавік шось там... Як харашо зделає — дак харашоєє, а як паганає — значить, паганає» (с. Прокопівка), «Ну, дамавік, каже... дамавік як палюбе... Каже — як дамавік каго палюбе. Як у каго шось такое случаєцца — тоє, тоє не вядецца, — значить, каже, дамавік не любе. Ну, в каждой же хаті є димавік. Шось на харашоє, а може на леда'чає» (с. Бирине), «У каждой хатє абезательно должен быть свой дамавік. І каже — еслі палюбе хазяїна, значить, там харашо. Еслі не — значить, то балезні, то ше шо-нібудь буде случацца» (с. Рогівка), «Ну, ета такое буває, што каже, што дамавій. Еслі, там, палюбе двор, значить, хазяїства вядецца, а еслі, от, буває, што не вядецца, каже: «Ай, то дамавій...» Нада чи пасвятить, пазвать священніка... Ета такое буває. Ну, каже, дамавік у каждой хатє живе. Буває, шо пагане, буває, шо харашоє. Як харашо живе челаєвек — каже — ну, і дамавік там хараший, а як што-то, дамавік такій якійсь, то нада священніка пазвать, да пасветить, да і всьо» (с. Михальчина-Слобода), «Ну, гаманєли про дамавіка. У кого' який дамавік, кого як палюбе. Там, примєрно, таму' харашо живецца, значить, його дамавік палюбив. А тому' шо-то плохо — не любе дамавік. А, хто його там бачив, який ви'н... Казали ж, у кажній хаті ви'н живе. Ну каму дабро приносе, а каму шо-то плоха делає. Ну, десь же захований, сидєв десь, шо його нихто не бачив. Виходив, мо', таді, кали всі сплять чи кали дома нема некого» (с. Блистова).

Що домовик є у кожній хаті, стверджують часто, хоча відомості про його походження, вигляд та локалізацію, як правило, відсутні: «Дамавік... Бог його знає [де він в хаті]. Його, наєверна, нехто не бачив, я думаю» (с. Стахорщина).

Усе ж, іноді (зокрема у Чистий четвер) домовика вдавалося й «побачити» на горищі. Зазвичай він як дідок або котик. За описами — «кашлатий» або, наєпаки, «голий». За цими ознаками, як вірили, можна було передбачити добробут господаря: «[Домовик] такій кашлатий» (с. Бирине), «Хтось... — це ще ста'риє люди ста'риє, каже, — бачив дамавіка. Як, каже, кашлатий, то значить, в багатстві вон буде, а як не кашлатий — то бєдний [господар буде]» (с. Бирине), «Рассказували. Шо одна ж [у Чистий четвер] пришла із єцеркви... І значить —

уже ж хаті<sup>є</sup>ла взнать, де хату паставить. На яку<sup>о</sup>м мі<sup>є</sup>сті ж уже. І треба з тою сві<sup>є</sup>чкаю ж лізти на хату (на горище. — В. Г.). Як дамавік там лежить — дак там хату стан<sup>о</sup>'в, таді<sup>є</sup> вже о-й-й-йо що буде. Мо', вано й правда, хто знає... Ну, вана — із сві<sup>є</sup>чкаю з тою — на хату, а ви'н, каже, як закапу'шицца, дамавік тей, дак вана — з хати, і кало'ш, ка'є, не найшла. Оце так із хати злєзла, увийшла в хату, і вце вже так место то узнавали, вже шо чи багате там мі<sup>є</sup>сто буде, чи бі<sup>є</sup>дне. Ну, еслі ви'н, мо', там голий, дак значить, і пагано буде. А еслі аді<sup>є</sup>тий, дак...» (с. Лоска), «У каждой хаті єсть свой дамавік. Даже мая мама дела-ла такой експеримент... Все ж гаварят — дамавік, і дамавік... А хто його бачив?... Да ніхто ж ніколі не бачив. Но єсть какое-то чїсло... Я баюєє етава, ну мая мая такая шустрая була, пакой-нєнька (яна вже памерла). Так єй же ж тоже ін-тересавала, чи є цей дамавік, чи нема. І якийсь дєнь є в гаду, шо можна єго пабачить. Ну він не в віде уже старичка, а в віде котіка пабачієє. І вана оце лазіла на дах спеціальна, на чердак, — і вин там на тому комині, дє дим, — лежить клубочкам і спить. Як котік. І мая лічна мая відєла. Це цьо'го дамавічка можна пабачить. Но лучче не нада єво так рабіть. Патаму шо еслі ти зашурха'єш чи не так шо-то ізробіш, — еслі дамавічка разбудіш, то вин іскіне із чердака, і можєш убіцца. Так шо лучче не рїскавать. Ну, мая мая так ті'хєнька залєзла на чердак і бачіла цьо'го дамавічка» [5].

Домашній дух показуєтьєся або подає господарєві знаки перед якоюєь подією у житті сім'ї, при цьому віщує або добре, або лихе: «У каждой хаті єсть свой дамавік. І цього' дамавічка... Він та-кой ма'ленький дєдочек, — можуть даже люди й бачить єго. Ну, раз еслі люди бачут, так буваєт он на дабро, а буваєт і на зло. По-всякаму» [5], «Ну, дамавік — кажуць, йон в каждом домі. Та-кий кашлатий. Харашо, то вон, кажуць, еслі па-чувствуюєє... От, буває так, шо... ілі — так вот чим-нібуць будти знак дає якій. Як толькі па-чувствуюєш, шо... ка'и: еслі с харашим — пабудзь, а як не — убірайсь» (с. Бирине).

Домовик часто виявляє себе діями: «Чули пра дамавіх, дак Бог його знає. Ну, шо дамавік є у хаті, а хто його знає... Ну, кались у нас адной було, шо

легла спать... сама була... ну, легла спать, і щось же лазе кала її'... Ну, вана ж давай кричать... То кажуть — то дамавик у тебе' був. А так — нечого не чула» (с. Блистова), «Дамавик — казали. Ну, дамавик — ета хто його знає. Ета всьо — веріш у сябе'. Десь щось зду'кнула, десь щось зрюкнула...» (с. Рогівка).

Як не можеш чого знайти у хаті, треба попросити, щоб домовик «віддав»: «Щось там баба казала калісь [про домовика]. Ну, наверна ж, у каждой [хаті він]. Тут сабе — дак што-нібудь шукаєш, не на'їдеш — кажем: «Ладна, пагулявсь, і хватє, — аддай». Вот — перевернувсь — і на'їдеш» (с. Бучки). Як варіант, зверталися в таких випадках до Миколи-угодника: «Дамавого не прасілі. У нас кажеть, еслі воту шукаєш і не находиш, то кажеть, нада сказать, шо — святой Нікалай-угоднік, ти усім памагаєш, памагі і мне. Іде я пакалала, скажи» (с. Михальчина-Слобода).

Домовик начебто може вночі під час сну «душити» людину. Звикло «душити» чужих, хоча може тиснути на груди й кому-небудь із домашніх. Ситуацію, коли домовик «душить», колоритно ілюструє бувальщина зі с. Слобідка: «(Сміється. — В. Г.) Озьде оцей... Кароткий жив. Мого чалавіка брат начавав. Ну, ви'н, каже, зашов, Кароткий п'яний, — шо: «Можна, Василь, я в тебе переначую?» Ви'н каже: «Начуй». І таді начевав тей же ж Василь, і... ви'н п'яний ж, тей Кароткий, — щось йому придалось, ви'н да Василя, і за горло, і даве. Тей кричить: «Маруся, дамавий! — Каже: — Включай свет, дамавий мене даве!» А то — Кароткий. Сусід. Ото такіє дамавиє. Дамавих нея'ких немає, а то...»

Коли у коня була заплетена грива, нерідко співвідносили це з домовиком: «Случаї бувалі, шо... Каже — каня держу, да прасинаєся — в каня коси заплетяние. Дамавик, каже, коси пазаплетав. Такіє булі пагаворкі. Яно само расплетєцца» (с. Прокопівка), «Ну, сіє годи вже вано не плете нишо і нема нечого, а калісь, може, й було таке. Ну, кажеть же, шо дамавик [плете]. А ви знаїте, шо [це] не вельми і пагана. Не-не-не. Не чепали нечого» (с. Стахорщина).

До домовика зверталися, аби оберігав худобу: «Парасьонка не витрушувать [з мішка, як купиш], расказують люди, а отак берьош, щоб он вилез, і:

«Хазяїн лахматий, прімі маю детку в сваю хату. Шоб здаровенька була і велі'кенька расла». Ета отак-от выпускалі, і ета самає... Ета тут бабкі так казали» (с. Кам'янська Слобода).

У сенсі опікунчого впливу показовими є відомості з Новгород-Сіверщини, які виявила Н. Лещенко. Домовикові буквально «рекомендували» усіляку живність, що поповнювала господарство, прохаючи про сприяння: «Дамавик ахраняє весь скот ва дваре. Када привозять дадому, там, чи сабачку, чи котіка, чи каровку, чи авечечку, чи парасятко, то нада взять і паказать дамавіку. Сказать: «Батюшка дамавой, вот тебе, хазяюшка мой радной, махнатий зверь на багатий дверь (двір. — В. Г.). Кармі, сматрі, рукавічкай гладь»», «Це на палналуніє читаєцца: «Дамавой-дамавик, ахраняй маіх птіц. Ад харьков, лісіц і куніц. Крепка слова, добре дела», — нікада циплята не падохнуть. І я оце читала малітву — так лісіца паймалась, у двор зайшла. Дамавик паймав іє і не пустив. Це обережни'є такіє малітви» [5]. Прохання «гладити рукавичкою», вочевидь, ґрунтується на відомій опозиції голий / волохатий, тобто буквально — домовика просять погладити тварину «не голою» рукою, забезпечивши тим самим здоров'я і добрий приплід. Варто зауважити, що вже саме існування таких примовок красномовно свідчить про архаїчність вірувань в опікунчу здатність домовика.

Трапляються відомості про звичай годівлі домовика: «Шоб було добре у хаті, шоб була злагада у хаті, значить, дамавічку нада — перває чісло — в угалочек, там, де ікони... Єсть такий кра'сний угал, — от хата стаїть, і де васход сонца. Як уходиш у хату — і пря'менька — красний угал. І от в етат угалочек ложіте на блюдічке або малачко, або канфетка, або кусочек печені'нкі, або хлебушка. Я всегда лажу две канфеткі або печені'нку. І следующаго перваго числа (ну, цей місяц я забулась палажить...). І каждого місяца перваго числа нужна делать угаценіє дамавому. Тагда дамавой будет делать злагаду дома. Он даже может унічтажать всю нечисту сілу, каторая может бить у домі. І первага числа ложицца ета, і первага числа викідаєцца: або на уліцу, або можна сабачкам дать, або котіку, або ку'рам. Мая мама це переда'ла міне. І бабушка це так само знала» [5], «Ну, димивікі — хто його знає... Казалі. Шо ди-

мивіка... — я забула... — нада в якійсь день, шо кашу єму варить, димивіку. Абикивенная грешневая каша, нава'рять димивіку... Може, са'мі єлі, я атку'ля знаю. Те ще пакойная мая баба Сахвєя була, так тая багата знала, і ана розказувала. А ми ж тади ще втакіє булі... Нам ано шо — ні шло ні єхала...» (с. Чайкине), «Да, дамавик — я чула. Ну, не знаю, що казали, ну дамавик — іще баба... отак було таке врем'є, шо... От, шось там... легли спать, і шось там зашархутєла, і вана каже — дамавичок, видно, пришов... Бабка оцє лежить і так каже. Там хлєбец на сталє лежить. Усігда, ка', на сталє шоб шось далжно лежать. Бабка так міне казала. Шо-небудь на сталє шоб було. От, спать лажитса — шоб на сталє трошкі шось було. Ну да. Ну'ччи, да» (с. Дігтярївка).

Часом стверджували, мовляв: «Шо са'мі єлі, то і йон єв, — неча балаватца. Нє, нє лажилі атдєльно» (с. Рогівка).

Можливо, щоб домовик бува не поранився, на столі заборонялося залишати відкритого ножа: «Ну, закрївають нада. Наша баба гаварїла — закрївають нада нож. На сталє аткрїтага нєльзя. [А чога?] Ну, нє знаю» (с. Чайкине).

При переселенні у нову хату домовика запрошували з собою, а в новій хаті ставили йому їжу:

— «Такє було, шо пересєлялїсь і прасїлі дамавіка. Ну я вжє нє знаю як, ну чуть чула, шо такоє було» (с. Рогівка).

— «Ну, кажуть, што нада. Міне було такоє. Расскажу. Мі жилї' на пасьолку там, Паляна. Ну, людї сталї раз'єжжацє, а мі вжє паделалїся так як старавя возрасту... Ну, стари'ї каже, што прадеїца хата етава й етава. Така вжє, заброшенная. Давай куплять хату в сялє, таго шо маладїє втякуть, а ми тади астанємся нягоднїє. А в нас іще син був нежанатий. Ну, ми купїлі єту ха'тчину, така вразламаная була, атделалї всьо, ну, і перяїшли сюда. Перяїшли сюда, а син астався в хатї. Ну, вжє ті правду ви'н казав міне, ті неправду, я вжє нє дакажу. Приходє йон раз ка мнє і каже: «Ма, нє дає штось нам спать. І кнї'жкі па хатї валяюцця, і хтось тупає... Я нє знаю, я вжє баюся...» Я ка'у — да што ти вігадуєш такоє? Ну, стала тут жєнщинам казать, каторїє стариннїє ані. Кажуть: «А ти дамаві-

ка забрала з хати?» Я кажу — якого дамавіка? «А в кажной хатї дамавік жївє». Я кажу — а Бог яго знає, я яго нє бачила. «А яго ніхто нє бачє. Яго ніхто нє бачє і нє знає, якїй йон. Іді ж і забярі». А я кажу — ну як жє мнє забрать? «А іді, в хату ввійді, дастань руку із кармана отак-во, і кажи: «Дамавік-дамавік, пашли са мной в мой дом». І три ра'зи скажи, і апять руку в карман, і он там і залєзє табє в карман». Ну, ті правда, ті неправда, я і пашла. Пашла да сина. Прїшла в хату: «Здраствуйтє, детї» — «Здраствуйтє». «Ну, я прїшла ж за дамавіком за тім...» Ну, я прашла пасєрьод хати і кажу: «Дамавік-дамавік, пашли са мной в мой дом. Дамавік-дамавік, пашли са мной в мой дом». Трі ра'зи сказала, і у карман, ну і іду ж, руку дяржу в карманї. Ну, прїшла в двор і випустїла сюда в хату. Ну, приходє син і каже, што ніхто нє чапає вжє. От, я єго забрала. Ну я єго ня бачила, і тут ня бачу. А ті правда, ті неправда, я вам нє магу даказать. Ну тіха [було]. [Домовик] Ну канєшина — харошєє. Може, єслі хто наврядїть што яму, дак йон плахоє дєлає. [То вон толькі в хатє, нє в хлєву?] Да, толькі в хатє» (с. Бучки).

— «[Про домовика] Гаварїлі. Када єта сасєдка, Ро'жіха, перєєжджала, каже: «Дамавой-дамавой, пайдьом са мной». А дамавой каже: «Нє, я астаюся в свайой хатї». Ну, єта вот купляєш дом, перєєжжаєш — становїсся на парог і кажєш: «Дамавой-дамавой, аставайся са мной». Три ра'зи, каже, нада гаварїть, штоб йон астався тут. А єслі нє кажєш, дак нє будє скот вє'стса. У каждай хатї, хто перєєжджає, каждай так становїццє на парог, і просїм дамавога, штоб астався іса мной. Ніхто єго нє бачїв. Ну, хто його знає, дє йон... У Божом свєті...» (с. Кам'янська Слобода).

— «Кажуть, нада... Асобєнна, от як перяходїш із хати в хату. Ну, купїв — перяїшов, а там штось ня так, — от, чи штось стукає, чи то. Кажуть, нада іттїть туда і казат: «Дамавой-дамавой, пайдьом са мной». Ото так я чула. І прїттїть дамой і пяченнє ілі канфет, там, паляжить в тарєлачку в таком мєстї, шоб мєньше відна було. От такоє я чула. Ну, на шкафчїк дє-нібудь. Ну шоб ні сїльна було відна. [Домовик] Ну, і да хлє'ва, — йон жє ж хазяїн там у дварє» (с. Михальчина-Слобода).

— «Да. Дамавик — чула. Ну, розказували, що у кождом дварі°. Даже й щас, кажеть, вано є. І от як уже ж ухо'дет, там, у хату... що жить ухо-дет, — дак пускають ісперва' котіка. І як така, що пастроєть хату да не зразу входить, дак становет нашо'сь на пі'ч — і вже ж і вадичкі, і зверху прикриваєть хлі'бам, кусочкам хлі'ба. Шоб уже усе було добре, шоб дамавик ничого... шоб усе було в хаті хараше'. Се для сього' делають так. Ну, щас же катов пускаєть, і... А це вже я точна знаю, що як пастроєть хату, дак уже ж, шоб... усе... становець на пі'ч, і ді'лають пі'ч, і таді вже, як ухо... на пе'чи становець, і наливають вадичку. А тепер вже, хто разбираєцца, дак ше і гарелкі наливає... Наливаєть, аби було добре. Ну, вже ж як ото вві'їдеть, так стаїть дньов три. І кажеть, що убубає... Ну, я думаю, що на печі°, так то ж вана випаровуєцца... Було таке, що розказуєть, що як паставіла: три дні° — і пашти нема, на дні° вадичкі. Значить, випіло ж уже, так щитали. Ну, я думаю, що то... А хлі'бчик можна каму-не'будь аддать. Даже... Каро'вам аддавали. Калісь же каро'ви були у кождом дварі°. Карова... Дак як вон ці'лий, що кати не вкра'деть. Калісь же і кати хлі'б ели, а тепер вже кати хлі'ба не едятъ. Кусочек. Толькі накрить стаканчик, чи чашечку, чи кружечку. Калісь же чашечак не було, а кружечки такиє. І шоб прикрить вадичку ту. От, насипав — і прикрив» (с. Стахорщина).

Домовика подекуди сприймають як душу померлого. Ця паралель простежувалась вже у звичай його ритуальної годівлі, однак трапляється й пряме отождження: «Дак дамавик... Дамавик — це ж то, що сницца да приходе — дамавик. Так. Не в кождой хаті, а є дійсно. Канешно — пагане. Приходе дамавий. Це пагане, як приходе. Ну казали, що шоб дамавик не приходив, дак що-то нада [поставити йому]. Ну нечого не робили ми такого» (с. Блистова), «А Бог його знає. Каже, вон ходе, дамавик тей... Мо', й ходе кали. Дамавик... А сон табе сницце — то шо? Ото ж і дамавікі. Ходеть. Бачиш, ву'н, наведено, у кождній хаті є, но токі як ву'н абрацаєцца. Це дамавікі. Да хай лучч вани не будеть...» (с. Дігтярівка).

Нерідко домовиком лякали дітей: «Дамави'ком — в'абище мале'ньких пугали трохи. Дак таді ж баялися діти» (с. Кудлаївка), «Дамавик? От, як дет-

ства було, ма'ми наши, [як] шось таке: «Ідеть-ідеть отуди! Там дамавик седить!» А ми його бачили, дамавіка?.. От, ше знаю, що з детства... Гуляєм, а там темнее, а хтось із взрослих: «Хадет дадому, а то дамивик... От як захвате...» А їкий вон, дамивик тей?..» (с. Дігтярівка), «[Лякали] Дамавик... Шоб не балувавсь. Бо дамави'к не буде любить. Шось там таке...» (с. Дігтярівка), «У детстві я, канешна, баялась темря'ви, дамавіка. Ну, [він] не хароше й не пагане. Ну люде астерігалісь» (с. Кудлаївка).

Лякали дітей і **бабаєм**: «І ми так казали: бабай іде» (с. Блистова). Водночас, як зазначають, діти більше боялися не домовика і не бабая, а різки: «Нечим не лякали так. Правінаватицца — дак ро'зкаю» (с. Блистова).

Загалом про **ляки** (на Новгород-Сіверщині кажуть *пужа'є, удає'цца*), за винятком випадків, пов'язаних з відьмами, розповідають нечасто і з очевидним скепсисом: «Калісь у нас сабака був — п у ж а в. Хто ідеть — дак падбегіть, і... (Сміється. — В. Г.). На масту', каже, шось л я к а є... (Сміється. — В. Г.)» (с. Бирине), «Розказували... Вце в нас отут дарога на гару'. І от, абічна... Це лічна батька мой розказував. І каже — і от таке пашло, що от тут у д а є ц ь е. На сьом мі'сті. От, як хто даходе... Я ж, каже, уже йду із гульні°, уже я увесь, каже, нашарошений такий... Дахожу сюди ж уже, да таго' мі'ста... А хтось єхав, і єму голка (гіляка. — В. Г.) — із дров... І вано, каже, міне у нагах як зашаматело... Я, каже, як пудскочив, видно', втак, каже (Показує, як зависоко підскочив. — В. Г.). А таде плюнув, каже, заспевав і пашов. І вце вано, каже, втак і вдаєцца. Це вон усю дарогу розказував... Не, каже, — шоб на том месті табі ветка зашаматела у нагах...» (с. Дігтярівка).

Порівняно рідко розповідають і про **блуд**. Зазвичай кажуть, що «мі ж харашо знайом тут... природу сваю» (с. Пушкарі). Прагматично відгукуються й про те, як знайти дорогу додому: «Заблудзів... Арієнтіравацца нада. Ну, я па сонцу хадзіла» (с. Бирине), «Падівівся, іде (де. — В. Г.) север, іде юг, где моху... на север больш моху, на юг меньш... І дівівся, кольца, де срезана, дак на юг больш калец, а на север меньш» (с. Прокопівка), «Грамаатніє ж люде апределяєт на дереви'ні, куди...» (с. Лоска).



Все ж, часом траплялось і заблудити, особливо якщо підеш до лісу не в той день (наприклад, на Чудо архістратига Михаїла — на Чуди) або натрапиш на «таке місце»: «Буває, шо каже, так як вступив, каже, в шо. А хто знає?.. Ну хто знає? Мо', де шо нароблено було, да вступив чи шо. А хто знає?» (с. Блестова), «Бог його знає, в яких случаях. От, двесті раз ходила на том месті, а патом кругами начала хадить. І куди не пайду — лес, куди не пайду — лес... В а д и л о отак, мо', час...» (с. Дігтярівка), «На Чуди, в нас гаварілі, і баба гаваріла, шо делать нічога нельзя, патаму шо может і начудить. Ну а тут билі случаі такіє, шо на Чуди люді, знающіє очень харашо лес, пашлі на Чуди в лес, а назад прішлось вийті с трудом. Паатаму гаварят, шо в лес не ходят на Чуди» (с. Чайкине).

За одним з варіантів, блуд візьме, якщо перейдеш через зірвану вітром «суху палачку» або через «мертвий друк», шо сам облетів з дерева: «Ну, каже, шо як перейшов через суху палачку. І таку, шо вітер ізламив. І як переступи'ш, і абезателна заблудиш. [Так в лесі ж багато таких?] Ну дак не всегда ж так папада'е. А буває, шо й блудиш. [А як дерево вивернуло, можна було переходити?] Не. Його лучче абийтить можна. Я не знаю шо [буде]. Ну такий був який-то абряд, шо через таке неззя переступать. Пуд їм? Дак се редко таке буває, щоб вано було нахилене... Даже от каже, шо даже між ставпамі між оцимі [електричними], і то праходить нельзя. Даже есть он дарожкі, між їмі ходеть. Ну а я так, як па сабе, дак знаю, шо через таке хадить неззя. Ну неззя, і всьо. А шо буде, Бог його знає» (с. Стахорщина), «Ну, то ж оте, шо друк тей падає, ме'ртвий, називаєть. А ти переступи'ш. Я сама — у казьонним [лісі] смалу вибирали... У Губське дашла, да Ко'люшки, — о'де ж дарога, павз Колюшку ж, а це ж оде Губське... Дуня аднесла' смо'лу, кричить на мене' — неси ведро. І оде дарога, оде хвайня'к, Губське, а я не знаю, куди йти. І не пере'йду ину'ра (лінії. — В. Г.) да Дуні. Стаю утак пуд хвае'ю, повниє відра у мене смали... «Іди, — кажу, — бери». Вана: «Чи ти здурела, чи шо? Чи це ти смеєсе з мене'!» — «Який табі см'єх! Іди заברי ві'дро, я не знаю, куди я вийшла!» Уце така міне причта адин раз була. Кажет же, шо через тей друк

переступиш, шо ви'н сам уже падає, ападає...» (с. Лоска).

Згідно з, мабуть, дуже архаїчними за походженням відомостями, щоб вийти з лісу, а також щоб оборонитися від звіра, треба було попросити помочі у померлого: «[К. З.] Кажеть, треба ме'ртового спомнить [як заблудиш]. Пазват на помач. Ну, треба казат, шо, там... Ну, чи брата назват, чи... [А. Ж.] Ну, хто пасл'дній вмер. Дак то і ад звер'я'. То і ад звер'я: як звер'ю нападе, наскоче, — дак гукаєт же, шо — іди мене адретуй, — вавки напали...» (А. Ж. — зі с. Лоска, К. З. — зі с. Слобідка).

Чи не найширший пласт демонології Новгород-Сіверщини стосуєтья теми **відьмацтва, ворожбитства, знахарства** тощо.

Людей, які за допомогою магії шкодять іншим, називають *ведьма'ч, ве'дзьма* (повсюдно), *калдуни'* (с. Бирине). Тих, хто «допомагає», називають *во'раж* (с. Бирине), *ба'бка* (с. Кудлаївка), *зна'харка* (с. Бучки). Чари в загальному називають *прихаме'ть, при'хамеці* (с. Пушкарі), *при'мухи* (сс. Лоска, Дігтярівка), *якесь ведьмежа'че* (с. Лоска). Людина, яка «щось знає», — *хаме'тняя* (с. Бучки), *зна'є*, а залежно від ситуації, якщо робить шкоду, — *то знає на пага'нає*. Лікувати замовляннями й іншими засобами народної медицини — *це гляде'ть*.

Позитивними персонажами у системі вірувань місцевих поліщуків були **люди, які вмiли припинити пожежу**: «[Від пожежі] Із іконами хадили. От, нема вже тої бабулі, вже год паменули, вана багата знала. Оце ж я стаю думаю, яка ж ікона... [Неапаліма купіна? Траєручіца?] Відно', з Купіною хадила вана...» (с. Кудлаївка).

Були **люди, які молитвою відводили грозу**: «Так як у мене' це кались, я помню, бабка була, старенька така... Дак як град ішов, я помню, дак вана шось читала. Ну не адказала малітавак тих...» (с. Стахорщина).

Були й **такі, що лікували (гляде'лі) людей чи худобу**: «Ну, та бабка хараше' знала, багата. І памагало. Мій син учився у Глухаві, приїхав — ну, наче такий, як через м'ясорубку перепустили його. «Саш, ти десь спугавсь?» — «Я не знаю...» Я павела да адної бабки — та не памагла. Павела да цьоє, да баби Марусі, — вана гледи'ть, а він засинає вже. Він пришов, зразу переспав — де шо

й ділось. Так шо ба'бки знали багато чого. І шось в природі єсть» (с. Кудлаївка), «Шукалі таку бабу, шоб ана адгаманела, адшептувала» (с. Рогівка), «Ну, вже їх тие годи мала було в'абце... Зна'харі, канешна. Ну, була тут бабулька у нас адна, жила тут через два дварі. І вмерла — вже больш дев'яности гадов було. Шептуха, зна'харка. Ну, кажесть вже... Так, як за має врем'є, дак кажесть, шо... шось там, чи зуби балять, чи ще шось: «Іди да бабки, вона пагле'де, вона знає» (с. Стахорцина), «Буває так, шта... купиш карову у челевка, привядеш — малака не дає... Булі женщины такіє, што гляделі скот. Ну яни не розказувалі нам...» (с. Кам'янська Слобода).

**Баба-павітуха**, як вірять, могла передбачити долю дитини: «Ну, кались же в нас адна йшла і пабачила, пуд вакно, і каже — да два'дцяти год буде хлопець жить, а таді утопецьце в калодезі. Таке й вийшло. Двадцить год пудийшло, і калодезь абв'язували, і все берегли. І дощ прайшов, на калодезі на абв'язаним вже калюжка була. Ви'н там дайшов і втапивс. Це гаманєли» (с. Блистова), «Ну, розказували за цю. Шо як параділля. А баба ходе ж уже. Іде да параділли. Ну, а уже ж дитя'тко привелось там, дак вана вже йде і дивецца вперіод ув акно. Не лізе ж так, а дивецца ув акно. Шо буде тему' дитяті на кану' вано, на раду'. Ну й таде — гутата'єцьце вано, каже, — мату'зачка висить, як-от калиска, і вано на матузацци на тий гутата'єцьце. Ну, ввишла ж уже в хату, питаєть: «Ну, шо баба надивилась? Шо внуку несе?» — Усе добре. О... Дванадцить годікав пажив, і павесівсь. А баба ж не призналась, шоб вже людині не думалось» (с. Лоска), «У нас отут, навпроть мого' дво'ра, це мама міне розказувала, до вайни жили дед і баба. У їх дітей не було. І вана принімала роди. Іде да мене' — вана, чим зайти да мене' у хату, вана падивіцца в акно. І вана вже знає судьбу того дитя, яке це вана буде принімать. От. А в вайну — прийшов паліцейській. Стук-стук у вакно... Баба ж привикла, шо павитуха, іде принімать роди — зара'з, зара'з, я адею'сь. І да вакна тако — там він їє і застрелив. Шо за паліцейській був, не знаю. Паліцейській був якийсь...» (с. Кудлаївка).

Були люди, які «знали» від вовка: «Ну, не знавши... Настя наша знала... [Ад вовка?] Еге. І от

же дивись... тей... Никихвар з н а в. Бо у вайну, при ні'муах, дак ко'ней параздавали. І пакойний Ванюха... Макаро'ви — забери жеребца, і ж Никихвар — забери. Маладенькіє це ж уже [коні]. І у нас же кабила була. А це маладїє. Дак Іван і атказувавсь: ну я ж баюсь, маладїє цїє ж о'де коні, дак я пасере'д седжу, на свайой кабилі ж, уже їхать... А в нас — ох і спакойна кабила була... О. Ви'н вишов, із па'лками ж (наги не було в його', на одну'ї назі, дак па'лки). Вишов, кругом абишов, малитву прачитав... Ну це: «І'дь, Іван...» Іван паїхав. Паїхав, там пабули', — нечого, все блазпалушно... Усі' паз'єжджались туду, і — да ко'ней. А адін — привійув тоже ж кабилу туду... (Ну, хлопци, партія ж їх. Усі' ж у лі'с пахавались із ку'ньми, шоб ні'меу' уже ж не пабрав ко'ней). Ну, там пабули вани вже, а кабила з лашам була. І як вани празєвали, шо лаша адбегло, вовк пудишов і, значить, лаша те їсть. Вани аба инурили — кабили немає, і лашати немає. Ну шо... І во просеть його: «Ванюха, бери каня (ш Никихварового), і і'дем же хоть кабилу заберем, — челевік'же астане'цца без каня ж. І лаша вани з'єдят же, і кабилу». Ви'н каже: «Як паїдете партіяю, дак так, а я сам не паїду. Як же я паїду. І на жеребца на того' с'істи ж неззя, а я ж і'ду свайою кабилаю, і того' ж каня беру (ш Никихварового). Дак будете, — каже, — їхать? Мені ж, — каже, — й держацьце треба, і я ж, каже, баюсь». — «Ну, едь, Ванюха, впереді, ми і'дем». І'дет ти'є паз'ду. Ну, не так же паз'ду, а кала його' близько єдет. Даєжджаєть. Вани вдвох — лаша те єдят. Уже пашти ззі'ли. Кабила стаєть отак над лашам. Кажеть — ну, лаша зєдят, і кабилі' те буде... Ку'нь як дайшов — храпну'в, галавою оце — кив!.. Адскочив адін. Ви'н удруге — кив!.. Хлопци: «Ой, Ванюха, і'дь, і'дь... — І не кричать же, а тей... — Ванюха, пуд'єжджай...» Ванюха ж баїцьце. Шоб кабилу забрать — ні'як єму ж: і таго каня держи'ть, і кабилу сваю ж держи'ть, і самому ж треба якась же держацьце. Пли'гне ж отам між ко'ней... О. Ближше хлопци ти'є... Три ра'зи втак. Кивнула галавою — паадскакували вани, пастили дивецце. Іван — за кабилу, за пудбари'дде... «Хлопці, нате ж кабилу, а я ж буду з сіми ку'ньми, а то ж я, — каже, — впаду. Я ж не вде'ржу». О. Дак цїє, каже, забрали кабилу ту ад лашати, дак уже берегли. А то б і кабилі те було б. Ну, вани

ж тей... Даліше адишли — дивецце. А ад лашати адишли» (с. Лоска). Як бачимо, коня такої людини вовки не чіпають, а навпаки — бояться.

Були люди, які «знали» від змії, вмiли «відшептати» укус: «Ну, прiмeрна гадзюка — укусе карову, скаціну — ну, без малiтви ж ти не адходзіш. Малiлісе, малiтву читалi. У мене свьокар був такий, ад гадзюкі читав... У нас два ра'зи карову... рижая була карова, i на пастбiцце по'йде — два ра'зи кусала. Приходе пастух i каже — шо ти давала, бо карову раздуло', i ляжиць. Шо ж дзeлаць... Ну, я нічога не давала, а дeд наш каже — ти бягі, бярі вяр'овку, уже шось такоє да будeш вe'сці. А я малiтву пачитаю. Паку'ль я пришла — а яна вжe пaсeццa. Читав удома. Ні вади не давав, пачитав, i я з вeр'овкай вжe пашла — i яна вжe пaсeццa. Ну, во'раж. Во'раж, варо'жка. Ну, знахар у нас не казалi, а в нас — во'раж» (с. Бирине).

Трапляється уявлення, що якби не відшептати укусу, то до захід сонця людина помре чи худоба здохне: «[Якщо «зглазили»] Хадили да ба'бак. Раньше були ба'бки па селi, багата. Ну, зараз уже аста'лася адна чи двi, i то слабе'ньких. У нас пасуcідству жили люди, вани переїхали в Дiгтяр'овку, — карова пришла з паши, нага спухла i карова невесела. Ми зразу змикитили, шо карову вкусила гадзюка. Зразу пабігли да баби. Баба пришла пагле'дела, i каже, шо добре, шо це ви пришли зразу, пака не зашло сонце. Баба пагле'дела, i карова стала жит'ь. Бо каже, її вкусила гадзюка настаящая, i зайшло б сонце, i їе не спасли б» (с. Кудлаiвка).

Загалом же поняття «знає» — доволі широке i може стосуватися рiзних ситуацiй. Зокрема люди з такими властивостями нерiдко виявляють своє «знання» при здiйсненнi такого важливого акту як купiвля худоби:

— «Ну... От, це вжe я купляла карову. У Собичi. I — вон каже... Така матузочка то'ненькая-то'ненькая... Вон каже: «То на той матузаццi веде. То ваша й матузачка буде». Я падивилася — то'нка матузка. Каже: «Не бойтесь, шо вана парвецце, — вана й на нитци на кату'шной пу'йде. Аби ви купили». Чи то вон знав шо, чи як вано?... I так вано й було. Наче вон мiне привезав карову. Навсeгда. Дажe вот, як я йду на роботу, на хверму, карову вигнать мiне i йти на хверму —

дак нельзя. Вана вслeд бeгiт за мной... У дварi дeсь вон прапав [той мотузок]: мiне ж не наравiлась та матузка, я на сваю переiшла» (с. Кудлаiвка).

— «Рассказували баби'... Дак це в Арл'у'вци (с. Орлiвка. — В. Г.) було таке, на базарi. Про'дае чeлaвi'к карову. I ви'н абхадив-абхадив, карова панаравiлась, ви'н давай куплять. А другий втакий надзиратель. Ну, тей карову купляе, а тей за надзирателя. Пудишов да їе, — i вана вжe не вступае й гро'шей, нечога, ужe ж бери. А другий пудишов да каже... Видно', сильнейший вeд'мач... Пудишов да каже: «Ти шо чeлaвi'ку... Чeлaвi'к гроши плоте, а ти шо, — каже, — чeлaвi'ку даеш? Чeлaвi'к купляе малако, а не карову да шерсть». Тадi взяв iз її — тi'льки раз! — хустку черканув i скинув. А в її — намі'тка. Ну, на чeпцу там. Вун ту намі'тку забрав у її з галави, чeлaвi'ку таму аддав, «На, — каже, — i веди карову дадо-му». А тади цe карова аправилась, дик ви'н тади за те... карав'як, i — па каровi'. Вивазив чeлaвi'ку; каже — веди карову дадому. Уцe втак купляе'ть» (с. Лоска).

З-посеред негативних персонажiв найчастiше на Новгород-Сiверщинi розповiдають про **вiдьом**. Спектр їхнiх зловорожих дiй достатньо широкий.

Вiдьми (чи вiдьмачi) робили у житi закрутки (заво'ї, ку'кли): «Дак одечки — тепер маладиє панавчались. Стариє, каже, крутет, а маладиє учацце. Iз пакойним Коляю косим ми траву, там, шо ад ставка затаплює. Косимо. Ви'н, Коля, iскасив на ражку', перекашує на другий же, панад гря'дками йде i вцe адбиває ад грядки вжe ж. Сюди даходе, отак да канца гарода — оце тут — зав'язане. Я кажу: «Коля, а ти бачив, шо як начинав касить траву, дак кукла зав'язана, з трави?» — Ніє. «Дак оне ж, дивись, зав'язана. Не скашуй. Хай пастое, я пайду круго'м». Пашла — i там, i там, — на'вхрест. О'де на гародi. Я кажу: «Коля, iскашуй, да втак i втак...» Ну, ми скасили... Я йду, кажу: «Дак яка цe хазяйка вжe навчилась, яка дурка перейнела?» — «Шо таке...» Давай кричать. На гародi там вжe. Iду вжe i кричу. О. Маруся ця — бо'жицце й хри'стицце: «Я нечога не знаю...» Нечога... Ну, оце на цю'м i кончилось. Я кажу: «Як? Не висi'ла на рушниках? Дак пависит'ь, — кажу». I вцe бi'льш — i да тих пи'р не бачили ми, i послi того' не бачили.

Успакоєлось. Пакинули там, да і все, — хай гниє. Ну, завої же вана завезала ж — куклаю ж ото. Ну, наматала, як переве'сло от ізвезат. О. Так, шо в нас на гароді... І екась [ще] отам на кутку знає...» (с. Лоска), «[Як закручене] Буває. Да то кажуть — то ведьма пахадила. А на шо вана пахадила...» (с. Блестова), «Завої тие делалі... Ну, казалі, шо делалі завої. Спалювали [ми їх]. Я не знаю. Ну раньше було таке. Ета мая мать расказавала. Булі завої. Ну шо яни делалі, я не знаю. На паганає на шо-то делалі. Бог его знає. Мо', на челавека делалі... Делалі, дак зналі, на шо делают» (с. Бирине), «Було таке калісь. Кажеть — а, ета хтось закрутив... Хто абжинав і брасав. Кругом абажне, а его бросе. Хто падпалював. Абажнуть кругом, а тут падпалеть, шоб ано згарела» (с. Михальчина-Слобода).

Оригінальні відомості про закручування завиток зафіксовано у с. Лоска. Тут виявити «відьмача» допоміг священик, влаштувавши своєрідну ордацію на хлібі: «Ну то ж ві'дьми тіїє, тоже ж на пагане тоже. Завої. Шо рабили? Ну, майому діду це було таке. Лічно. У Старлаповщині жито було. Паїхали жать жита. Стали жать — [аж там] завої. Дід абишов кругом: іскрью'зь на вуглах — на'вхрест. Завої. Жито те бросили жать. Пабалі'ли ді'вки тие, ді'ти. Шо були там на пайці. Ну, вани таді, значить, да теї'... Ув Арльу'вку. Там вже... ну, баби майої — сваха була. Її називали — аби'ззяна<sup>6</sup>, нашо'сь. Аби'ззяна-аби'ззяна... Вани — туди. Да свахи да теї' вже в Арльу'вку, вранці. Вана: «Вже шось не таке. Неблагалу'чіє...» — «Не. Отак і втак. Паїхали жита жать, дак ді'ти пабалі'ли». Вана давай гледеть. Каже... (От, завочно ж вана...) Каже... Стала гледеть, каже: «Нароблено на детей. Шо дети балниє. Не жні'ть жита того', а напросіть людей чужих. Хай вижнет жито те, і не теї'...» А детей вана адшептувала. О. Ну, це вже приїхали із Арльу'вки. Це в Арльу'вці. Арльу'вские. Приїхали із Арльу'вки, ад баби ад ції' вже, ад свахи, — вана так расказала. — «А шо ж рабит нада?» — «Йдіт да батюшки...» [Пішли до церкви:] — «Батюшка, втаке і втаке. Дак чи можна жито те вже нам жат чи забират, чи вже прапаце вано? Баїмось».

<sup>6</sup> Синонім назви «відьма», хоча в цьому випадку йдеться радше про «знахарку».

О. (А дети вже паправілись). А ви'н каже: «Пра-сіть людей чужих, хай ізажнут жито, паставеть перву капу. А ти вези вже у гувно ту капу, змалати, і хлі'ба... — (А ви'н хатів же мале'бство наня'ть). Дак каже, — ізмалати, і з теї вже ж капици хлі'ба напечіть». Дак і муки намелолі, і — «хлі'ба напечіть». І так: »Хлі'ба напечіть, перву паленицу як ізкачаєть — у пі'ч, і з печі шоб перву витегнули. — О хлі'б цей. О. — А тадіє, — на якийсь уже день там, вон ісказав, батюшка, — я приїду адправу зробим». Ну, «адправу зробим», — винесли... Уже ж батюшка приїхав, там, на який день. Адправу ізрабив. О. На гувні'. О. А давай теї'... хлі'б рі'затъ, цю баханку. «Бері'ть їжте». Усі' баяцце. Хто там уже ж був, із радних, баяцце, не беруть хлі'ба того'. Батюшка каже: «Не бу'йтесь, давайте. — Адрі'зав сабіє скибку хлі'ба, теї хлі'б усі'м парі'зав. — Бері'ть їжте сміло». О. Цей хлі'б. Давай уже ви'н їсти, і тие уже. Ну — як же взнатъ... Ді'д був лесником. А то ж Ситник — кум був. (А чие плем'є тепер Ситникаве, я не знаю: чи то'го ді'да, чи не, Ситника). О. Лесником. Украв у пана хво'ю. Ну, ді'ду ж треба заявить. Ісказать же, шо... Табе і ж наказат — да ще ж і кум, і вто ж каже: «Куме, куме, дурне в тебе у'ме, — ді'так христе, а зло мисле». І ще ж кум... І шо... Шо рабить? О. «Іди, кум, адчитувуйсь да пана». А ву'н же такий ж, Ситник, бедовий ж був, куди тває діло, — інчий ж дак паслухав би, а то — не теї'... нечого. Ну, пашов ви'н да пана. Пан теї — уже ж не знаю, чи наказував, чи не, о, а ви'н — забалі'в. Забалі'в Ситник теї, і давай на йу'м тіло гни'сти. Абгнивать ті'ло. Вани — на рушники його взя'ли, ночви пудставили — дак капало в ночви. За це, шо ву'н оце таке зло зрабив. За це, шо так адправив адправу на житі. По'нятно? І вує вам і найшились. І ку'ми. І пастрадали так [від нього]. На детей [зробив був завої]. А чи ви'н уже знав, чи вана знала, хто їх знає... Чи жи'нка... Адправу ізрабили не на Ситника, а на аби'дчика. Ву'н не вличав же, шо на Ситника. А хто знає, чи Ситник, чи не Ситник. А на аби'дчика адправу зрабив. І Ситник забалі'в і на юм стало абгнивать ті'ло. От утак було. Дак це — діду майому» (с. Лоска).

Часто скаржаться, що відьми підкидали на обійстя якісь яйця, чимось «підсипали», «підливали» тощо:

«У нас було в аднає — наваро'жена ці шо — жаба сухая в каструлі лежала. Ну й — лежиць, хай лежиць, — каже... Калі да варожкі паехала, а яна каже — забери тую жабу, атнесі на перекрыостак і спалі. Наделана, каже. Нароблена... Ну, і ана падбірає падругу... се тяперашняе вже, гадов п'ять, наверна, прайшло. Падбірає падругу, паехалі. На скутар селі да і паехалі на перекрыостак, запалілі... (Да каже: «Будзеце ехаць... будзеи іціць аттуль, так не аглядуїсе»). Запалілі тую жабу, да й са'мі — ходу, каже... Шо там було — міне се расказувалі — ета... Паехалі друго'й вуліцай... Ета — ужас, каже. Якій там крік був — страхоцьце, каже... Не маглі разабрать. Так, каже, і па-сабачи, і па-яком толькі не кричала... Ну жєнщина кричала. Страшна, каже, було. Валоссе дибам ішло. Дак се — во, ведзьми, сійчас. Гадов п'ять, мо', прайшло» (с. Бирине).

Відьми шкодили молодим на весілі: «Ну, дак то якась вже ведьмежа'че... Расказувалі, шо... Ба'би це ж пазбираєце у нас, і тей... Дак расказувалі. Шо прив'їз... пашов... ну, свадьбу гуляли. І прив'їз маладу ви'н. Скриню привезли', й маладу. І у задку — із берези — галлючка така виламлена... Три галлючечки, у сторану, пазаматуваніє намітачкаю, і у воза устри'кнутіє в задку. Ну, тут: «Не чепай! Не чепай! Тут при'мухи якієсь, при'мухи!...» А маладий схвативсь, і за ту палачку — кинуть вже хатів. Ну, на гарод уже — і спалить, і спалить. А на його' диму папало, із тої' палачки, шо палили. О. І сам іскрутивсь, ізвертіло, і елі люди атхаяли. Дак то ж добре, шо там наскоро ба'би такіє були. А то його круте, вірте, [він] качаєце... Уце расказувалі пра таке» (с. Лоска).

Вірили, що відьми «відбирали» у корів молоко поглядом: «Да карьу°вки, це казалі, шо ведьми. Єслі шо-та із карьу°вкаю — каже: от, дивись, учора прийшла, і даїлась, і все, — утрам неззя приступицьця. Значить, видно, ведьма пабула» (с. Блистова). У цьому сенсі з відьмами ототожнюють тих, хто має «лихе око», такий «язык» (особливо, коли запідозрять їх ще в тому, що вони «підливають» чи «підкидають»): «Ну, каму шо палуцицьца в хязяйстві токе шо, ка': то, мо', н а г л я' н у л о таке, дак так. А всяк буває» (с. Блистова), «Обшем, як на рибалку еде рибалка, старались ту лю-

дину не бачить. Бо єслі пабачить ту людину — можна варочацьце назад. Риби не паймаєш. Отакє. Ну, людина була як людина...» (с. Кудлаївка), «Булі. Ані і єсть і сїчас. Ну, кажуть, шо т а к і е г л а з а. Єслі пасмотрє, плахіє глаза, то малака бачить не будєш ад тої карові. Ну, шо рабили. Приходіцьца реалізаваць карову. Ну, вот, ані ж і сїчас єсть, такіє люди. Як вот, дапустім, держиши ти парася. Каго зря — не заваді у сарай. Бо як гляне, держать ти не будіш. Вон, може, і сам не рад, тей челавек, а такіє у єго глаза паганиє» (с. Пушкарі).

Відьма начебто могла здоїти чужу корову, «подоївши» ушулу в дверях хліва: «А за ведєм багата мені расказувалі. Оце отуто' жила' баба Наталка. І я, маленька ше, год п'ять—сі°м, бі°гала да її пастаянна і рот раззявивши слухала, як вана расказувала за ві°дьом. Казала — в нас у селі були ві°дьми. О. Даже, каже, мая кума була відьма. Оце, каже, я, як карова мая не доїцьца (Ну, раньше ж па адной карові держалі люди, тільки для себе', дєсь там літру винесли у паставку...) — я даже не хатєла у іє брата малака. Бо вана пі°де — повне відро надоє. Це ві°дьма пастаяцьца. Вана, каже, даже магла — у шу°лу якусь палачку вставє, і малако бєгить із шу°ли. І так са°ма, каже, старались усі люди [її уникати]» (с. Кудлаївка).

Якщо знали, яка відьма «відбирає» молоко, йшли до неї і сильно лаяли, щоб «повернула». Також шукали когось, аби «пагледзєв» («пошептав», полікував) корову.

Найчастіше, за розповідями, відьма здоювала чужих корів, перетворившись у kota, собаку, порося тощо: «Ну, не знаю. Так казалі. Мужчини гаварилі, што заставалі баб. Ведьмі — ба'бі. Са'мі сває (сільські. — В. Г.). Ба'бі хаділі в сарай і пробувалі каров даїть» (с. Кам'янська Слобода), «Ну, уже я жила тут у Кудлайовці, дак ув адних людей даже карову парася смактало. Прадаєть парася. І... Ну, калісь же й хлєви такіє були, вани ж із плєтньо°в [були роблені], таке, знаєте, — і дирки, все. Даже я пришла сюди, дак в нас утам хата стаяла, бабка жила така харошенька, і в іє даже це се°нєчки були із лази. Панімаєте... Дак казалі, шо каровка була, дак парасятка прибегить, пасмокче — і пабєгло. А чи то вано парасятка, чи... — Бог його знає. Кажєть же, шо ве°дьми

були, перетварувались. А може, у кого сусіда парася, да й дирка була... Так вано прибіжить і ви-смакче...» (с. Кудлаївка), «Ну то то на Мар'єчку ж казали, шо вана ві'дьма, ві'дьма... Шо, каже, хвостік у її там маленький був. Ну, казали, шо у хлів при'де карову ви'дає. І ти її не пабачиш. Отаке разпуццання косо і таке якесь — наче сабакаю превращаєцця. В сабаку превращались, а чи це таке було...» (с. Слобідка).

Як правило, саме за видоюванням молока відьму можна було зловити. Якщо побити чи покалічити відьму в подобі тварини, то на ранок каліцтво виявляли у котроїсь із сусідок: «Ведьма, казали. Може вже, каже, вана зрабіцця в шо хочеш. А хто знає... То-во-во Василь Магілевеу паймав же ту... Кіля'рку. Дак паленам бив їє. То ж, каже, адрубуєть таде руки ж уже две, так як лапи, адрубуєть, дак вана ж таді вже, каже, просицце. Він уже ж, відно', знав, шо вана... Дак тики пабив да й пустив, ничого не адрубував йой. А так — нечого не чутно» (с. Блистова), «Це казали на того'... Василя Кисіля матка. Дак шо пабили її. Сабаку били, а вранці вишли па воду — вана пабита. Їє не били, а сабаку били. Ну аказалось — це ж не сабака була. А брехня це, чи правда...» (с. Слобідка), «Булі такіє люди. Ведзьмі. Ну, було. Шо паймали... Вроді... Чим яна була... Зверюга. Паймав, каже, — буду сейчас атрубувать лапі, ці шо. Тади яна стала прасіць. Жєнщина. Стала прасіць — прасці, больше не буду. Такоє було. Ранше, а сейчас не знаю. Казалі, шо і сейчас йо ведзьмі, а горе іх знає. У нас не чутно' такіх» (с. Бирине), «Бабка от рассказувала, шо хадили каров даіть. А чи вано правда, чи вано неправда... Ну, на жєнщину скідалась і хадила і каров даіла. А чи було вано таке, чи не було... Ну, от, рассказивали ж такіє басні. Я, канєшна, єму не верила. Ну шо паймали сабаку втак, адрубали лапи, а назавтре жєнщина з адрубаними руками. А чи вано таке було...» (с. Дігтярівка), «Ета калісь, казали, хаділі ведьми якієсь, шо... то — катамі делалісь... А сейчас такогo нема. Ну, калісь казали, што даілі каров, у хазяіно'в, тамака. Нариваліся люди, што то кати хаділі. От. Напрімер, свєкруха мнє рассказувала, што в адном дварє тоже делалась — шитось каров даілі... При'йдуть — карова падое-на. А хазяін тоже шитось трохи знав. А він... Кот

прибег, а він — взяв лапку атрубав. І... дагаду-валіся, што саседі... А тади уранні пашов, а в єє рука заматана. Кажє — а чо' ета у тебе рука?... А ана кажє — о, ета ж ти! Ти вже, кажє, знаєш...» (с. Михальчина-Слобода).

Іноді для того, щоб зловити у хліві відьму, використовували борони: «Та, їх, ві'дьмав, було... Ну рассказували, шо вце, де Суконкин пра'дєд... Шо ви'н, ви'дно' ж, знав же, шо ві'дьми бі'гали. Шо ви'н... бо'рани стаяли пуд павіткаю. Павітки ж були, дак борани стаяли там, і ви'н уже стер-йог. Карови дояцце, і всьо. Дак ви'дно' ж тоже, чи не такий ви'н був ведьмач іще, мо', сильнейший тее'. Шо її прихватив, ві'дьму ту, — дак вана не пуд кароваю, а пуд боранами' тимі. Борани стаят же... І не адпустив їє. Значить, малитву знав таку, шо прачитав, шо вана... Уже развидніло, дак ви'н уже давай сусєдав прасить: іді'ть пабачте, о'де даярка у мене'. Дак вана пуд боранами сидить і за зуб'я доє карову. Дак утаке рассказували ба'би в нас у хаті'. Гуляли і рассказували. А ви'н кажє — зайді'ть пабачте» (с. Лоска).

Відьму, що перетворилася у колесо, можна було зловити на кілок: «Ну, шо ана делала, дак... Да. Раньше гаманєлі, шо і калясо'м бєгала, і на ставбі надевали, — ну, забабони були такіє. Ну, бягіть калясо'... Ка', яни: «О... шо яно бягіть?...» Хоп — на колік... Пріходєть — а яна сядіть, ка', — кресета' (краса. — В. Г.) сядіть, — баба, там, чи хто там... Так рассказувалі ж. Каров даіть хаділі. Прі'їдєш, кажє, і пабачиш, шо карова відаєна» (с. Прокопівка).

Трапляєтьсє уявлення про те, що відьма може скочити запізнілому перехожому на плечі: «Ой... Кароче, там баба ведьма була. Це мій батька вже пакойний рассказував, шо, обшем, хадила маладьож із клуба, і вана вже па дарогі камусь там спригнула на плечі. Ві'дьма, там, вон так іструхну'в, і пакуль уже ачнувсь, вана вже де-то делась. От, іменна на том участку траси, на перекрєостку, де ото падстанция стаіть. Там таполя стаяла... Такіє се небиліци були. Дєвок, там, пужали, перєадевались, хлопци там пужали» (с. Дігтярівка).

Зокрема, це уявлення відображенє й у такій бувальщині: «Оце — бугарок, тут хата була, і калісь жили' Шнурави, називалі так па-вулічнаму, сама крайня хата на хутарі. І було у їх две дачки

і мама, на хутарі. Ну, і да мами хадили ухажори. От, дочки вийдуть малиє на лавачку, і смєюцце. Кажуть — а да нас хтось сьогодні приходив. Угадайте, яка пташка: і не салавей, і не синиця. А дятел. Ну й, значить, було таке. Да цьой баби пришли два ухажори разом. Ну один у хаті°, а другий стукає. «Палажка, Палажка, адкрий!» А теї каже: «Знаєш шо? Дай мені дадольну сарочку» (То ж кались у баб були — довгий рукав, і довгіє такіє вишива'ниє сарочкі). Той сарочку аді°в, виліз у с'нях, салому раздвинув (кладбище ж рядам), і — теї стукає: «Палажка, адкрий», — а теї — на плечі стрибну'в, другий, йому. Той думав, шо, може, пакойнік із кладбища, дак ізньос його бегом туду на кладо'вее. Отаке було» (с. Кудлаївка).

Відьма кидається на людину звіром, від якого відгонить мертв'ячиною (несві'жим): «Да мене' пакойний [чоловік] хадив, і було [таке]. У нас у селі була такая. І вон... це як ми гуляли із пакойним маїм чалавікам, і вон ішов дадому, а єму ту хату нада було прахо'дить. Дак вун казав, шо... вибачте мене. Нельзя казат цього'. Вон як іспужавсь — дак в'абще. Кинулось на його... зрабилося... несвіже, каже, таке, — і всьо. Ну ми знали, хто і цю. Спужавсь він. Це я знаю. І було таке. Ну мені не приходилось. Ну, чим... Претварилось сабакаю чи чим вано, казав. І — на нього. [Це казали — ведьма?] Канєшно» (с. Блистова).

Ходили відьми ночами лякати людей і в людській подобі — у додільних сорочках і з розпущеним волоссям: «Дак то кались були ві'дьми, а тепер їх нема. Може, кались і було таке... Гаманєли, у нас такая тут баба була, шо ві'дьма вана була. Дак мой чалавек кались, іще неженатий був, і йшов із клуба, дак баба ся бегала в сароци белой. Вон спужавсь, каже, вельми даже. [Так то вона, може, просто така шутяга була?] Не. Не шутяга. Просто була вана ві'дьма» (с. Кудлаївка).

Траплялося, цю деякі люди так переодягалися для жарту: «Та не бачив їє ніхто ніколі. Кались гаварилі, кались-кались гаварилі, што вот ходє ведьма ноч'ю, ходє в беламу ва всьом. Паймалі — женщина наша абікнавєнная. Авязувалась белаю прастіно'й і хаділа і пужала. А больш я нічога не знаю. А натуральной ведьмі ніколі не бачіла. Што казали, гаварилі багата, што хтось ішов — дак і пад нагамі

катілася там. Разговорав багата було, но бачить ніхто не бачив. Катком будта катілася. У патьомках — каток, каже, котіцца пад нагамі, не'як іттї. Ну єго ніхто не бачив нічога і не лавів ніхто нічога. А толькі ета було такій случай, што паймалі мужики ведьму ету. Развязали — свая людина. Та не було іх, калдунов, ніколі, ета всьо брехня. Сколькі я пражила — ніколі не було нічога, штоб што-нібудь таке було» (с. Бучки).

Натомість «відьмачами» прикидалися, щоб налякати когось уночі, вивернувши на собі кожуха: «Канєшна. Ведьми, там, і ведьмачі... Пугали детей... Та і взрослих. Переадеваліся — кажух вивернут на другу сторону... Бивала таке. Ну, с ведьмамі... От такая была історія. Мой... Маєї бабушки радной — брат. Ємельян Нікалаєвіч. Тысячу девятсот четвортста года ражденія. Ну, ета ж єцьо была в юнасті у нево, жи'лі на нізу там, возлє рєчкї, фамілія — Шарпіло. І вот — бил такой случай — ані все такіє здаровіє билі хлопци, і бил такой случай, што он шол, Ємельян етат, шол с гульні, дамой вазвращался. Ноч'ю. І — вот тебе — ведьма как би. Ну а он — здаровий... Он єго — раз! Ну, то-єсть, он не веріл в еті ведьм. Переадеваліся в еті кажухі' і пугалі. І он єго как сламал, етага дєда... Тот стал уже: «Слушай, пусті, я ж ета...» А он гаваріт: «Так больше так не делай...» (с. Пушкарі).

Свої знання відьми й різного роду чарівники нібито черпають, читаючи спеціальну ворожбитську книгу — Чорную Магію (с. Прокопівка), Чорніє чи Бєліє кни'жки (с. Кудлаївка): «Кніжки такіє Чорніє? Є. Вони даже й шас єсть у людей. Ну, ві'дьмамі ж, наверна [називали таких]. А ві знаєте шо: хто сімі кнігамі занімаєцце — їму це больше не везе. Так я думаю» (с. Стахорщина), «Ну, гаворєть же, шо були і Чорніє, і Бі'ліє кни'жки. У Бі'лих харошіє мали'тви читалися, а у Чорних — це паганіє. Це людя'м паганєє рабили» (с. Кудлаївка), «Тих, хто... Чернамагію тую? Я не знаю. Расказавалі, ну я не знаю. Ну, цїє ж чорніє кнігі читаєт... і цє вжє і калдуни. А шо яни делаєт — Бог іх знає» (с. Бирине).

Аби поповнити «сили», на Великдень відьми смикають священика за ризи: «А, за ризи смикали, каже. Це ж на Настьошу казали. Шо пасмикала вана за ризу я'кась там, да ву'н її нагою вда-

рив, каже, що тей... Ну, це пагано. Це пагано. Ну, вана от пасмикала, дак йой прибуде... Не знаю, що там прибуде. Чи ума, чи багатства, чи не знаю, що там йой прибуде. А батюшці хуже буде» (с. Слобідка), «Були ж, якіє знали, дак іс того'... А такі незнаючі, дак... Ну ж, наблюдає кожне — ану, каже, не будеть батюшку за ризи хватать? Хто — да будеть вже знать, хто ведьма. Ну ж ему, відно', на'щось треба» (с. Блистова).

Зелень, якою клечали хати на Трійцю, подекуди трактують як оберег від відьом та іншої «нечистої сили»: «Я'руй (аір. — В. Г.) кіда'єть, липу у двери вскрозь стремляєть, м'яту, — ну, таку всяку траву. І хто шо. Для таго', шоб... Ну, кались же, бачте, були ж усякіє абряди, такіє забабонніє. Дак от м'яту ставєть на во'кни, я'руй — шоб ве'дьми не зазирали. І в сенцах уже, шоб... і липу... ну, так і в хату» (с. Стахорщина), «Го'лле чепляли, от, на хлі'в, там, де карова, де... — як ад нечистай сили. Проста адламлиюєш, шоб липи ветачка, така са'ма і клен...» (с. Дігтярівка), «Липа, аси'ка, клен... Асіна — це захист, ано якась магичне» (с. Дігтярівка), «На Троїцу? Всякими. І ребиною, і березаю, і липаю, і кленам. Ну, хто хоче, дак укапа'є березу. Ребину ж в петники (петлі дверей. — В. Г.) застрикують, шоб ві'дьма не дабиралась да карови. Ребину, асичину — це вже па хлі'вах. Пра'їдеш уже, в дварі' там де встрикне'ш. Це вже ад ві'дьми, шоб ві'дьма у дво'р не хадила» (с. Лоска), «Ну, асіна, наскока я знаю... У мене свекров жила' (родом з сусіднього села Шептаки. — В. Г.), дак ана гаваріла: асіна — це захищає ад нечїсті. Паєтаму асіну — на вхадних всегда, на калітках да на двері', всюду» (с. Чайкине).

Від лихого ока відьми і загалом від вроків перев'язували дитині чи й собі руку так званою «відхідною» ниткою: «На руку' — привязовалі нітачку. Абична як кросни ткалі, так уже паследняя канчаєцца, так тую нітачку привязовалі на руку' дїтьонку. Ат уроков, казалі всьо время. Ну, і сечас ідут з тимі нітачками. Цас красніє, а тади... Ну, тади ткалі кросни, так... о ета самає...» (с. Рогівка). Перев'язували руку «несуканою» ниткою: «Ну, ета перев'язувалі в ма'ленькіх детак несуканай ніткай. Вот, як прядєш, то ні'ткі су'чать две в кучу. А ета ткалі такимі нітками, і той нітач-

кай перевязовалі, штоб урокі не бралі. Ат глаз ат людскі'х, штоб не сурочилі дїтьонка чи штонїбудь» (с. Михальчина-Слобода).

Також, щоб люди на тебе не зазеха'лі, не раззєвлялись (тобто не наговорювали), не залишали відкритою піч: «Ну, печ аткритую нельзя аставлять, а аткриєш, толькі када варїш, топїш, там. Ну, я вже не знаю, ну... як то кажуть — шоб не зазеха'лі пастаронніє» (с. Пушкарі), «От незакриту неззя аставлять. Ну я не знаю чога, ну... Кажєть, шо от є таке павер'є, шо шоб люде не разгаварували нечого і не зазіхали, дак за тим» (с. Стахорщина), «Аткриту не. Нада закриват. Даже вот нада, еслі вот гості якіє, — і аткрита, нада казатъ — падаждєть чуть-чуть, я печ прїкрию. От у нас так кажєть. Ну, штоб, кажєть, не раззєвалісь люди на цябе', штоб не нагаварівалі чаго лішнего» (с. Михальчина-Слобода), «Аткриту не. Ну, кажут, шоб люди не раззєвля'лись. Так закривай, каже, за'сланку» (с. Рогівка), «Казалі. Як куда ідєш, дак шоб печ закриватъ. А не знаю. Шоб люди не дівілісь. Пастаронніє, чи як там...» (с. Прокопівка).

Певні дії, спрямовані проти відьом, виконували при першому вигоні корови на пашу. Зокрема у с. Лоска клали перед нею, щоб переступила, ткацький нит, ключ, сокиру і навіть пилку; також корову годилося вигнати освяченою вербичкою: «То ж сматря кали періад припадає. Виганяли дєсь на другий, на третій день Паски. Ми клали... Нит клали, пилу клали, сакіру й замок... ключ, тей, шо замикатъ. Ну, шоб вже благапалушно все було, шоб скатина хадила. Шоб вана все переступила, негде нечого йой беди не було. Нит ми клали. Пилку цю, шо перекава' (поперечна. — В. Г.) ж пилка. Ми всегда клали, як виганяєм з двара. Хву'ртку адчиниш, це паки'даєш, хву'ртку адчиниш, шоб вана переступила. Ото ж карову виганят, скот виганят, дак вербою».

У с. Чайкине проганяли корову поміж двома відрами з водою: «Наша баба ставіла два вєдра вади возле каліткі. На хвортку, на віхад. І карову виганялі, і ета вада стояла, пака ана вазвращалась. Через ету воду ана... через ці два вєдра ана прахаділа. Випівала». Цей звичай, очевидно, був спрямований на те, щоб корова пам'ятала про своє обійстя як про місце, де можна напиться. Водночас мож-



на припустити й актуалізацію очисної та охоронної функцій води.

Витираючи корові вим'я, використовували спеціальну шматинку — *трепка'ч* (що прикметно у сенсі згаданого вище апотропеїчного значення «відхідної нитки»): «*Када ткалі — астає'уце там таке... вот тако палатна... а патом такіє ні'тки йдуть. А вот як ета єго називали... От, забула... І все-да казали, наприклад, мая мамка казала, — як ідеши карову даіть, падмиваєши, і — витірають етим... Як же називався... То — калі не прабєг, де ета вот аставаласє. А ета — як ета вот... Трепка'ч. Наприклад, некатаріє... Ну, єго ж вибєлюєть, а тади — каров же ідуть даіть — нада падмивають іх. Штоб пацирка'ть карову, єє нада падमितь же. І вот вицїрالی етим трєпкачом» (с. Михальчина-Слобода).*

Даючи комусь молоко, дехто його присолював, щоб оберегти корову від «лихого ока»: «*Ну, якіє присолювали... Ад пристрєта. Шоб не зглазив карову маю. Той чалавік, якому я даю малако»* (с. Кудлаївка).

По суті, відьмаками були **вовкулаки**. Відомості про них, хоч і нечасто, теж трапляються на Новгород-Сіверщині: «*Це ж на ві'дьом казали. Шо у вовка магли превратицца. Да, це казали»* (с. Кудлаївка), «*Ну, казали ж — вавкулака. Таке... От, є там у сем'ї, каже, нарадивсь... От, усі нармальніє, а вано начє вавкулака. Начє адлюдькувате таке. Ну. Казали ж, єге. Ну, вано нармальне, тіки таке забите якесь»* (с. Слобідка), «*Вовкала'шнікі... Во'вкі тут бєгають, — дак баяліся, в том чїслє і я. Тоже, ідьоши, думаєши — Боже, во'вкі... Ну, па маім панятїям в то время, вавкалашнік — ета бальшой вовк, животнає. А может бить, на самам дєлє, вавкалашнік — ета чєлавєк, перєадєв'шиийся...»* (с. Пушкарі).

Згідно з поширеними повсюдно в Україні уявленнями, всілякі відьми й відьмаки важко помирають. Щоб припинити агонію, на Новгород-Сіверщині, як і деінде, зривали де-небудь у кутку чи над піччю одну або три потолочини чи навіть розкривали дах: «*Вєдьма, казали. Це ж тепєр — ха'ти щикатурєнії да все, а тадє — сталниццу зриваєть, там уже ж, каже, на печє' — шоб вана бистрєй даходила, не мучїлась довга»* (с. Блистова), «*Якшо в'єдьми, дак вони довго не вміраєть, і калїсь же, дак ізривали,*

*там, стални'чку. Да. Як уже ж не вмірає, і лежить де-то там, дак і стални'чку зрївали»* (с. Стахорщина), «*Казали. Як ана умїрала, дак казали, шо сталніци нада зривають. Осьо я чув. У хатї три сталніци нада знять. Дє паталок застєляний. Там адна умїрала, друг мнє расказував. Дєнь мучїлася. А патом, як сарвав, сразу і... У любом вуглу. Ну, дє входїш, у вуглу. Отакїє дєла»* (с. Прокопівка), «*Паталок ізарвуть. Пленї'цу. Ну, на пє'чі. Вже ж чєлавїк не хоче насєред хати зарваць, а на печї зривали. Це як вмірає, і само мучїцца і не вмірає. Дако оцє щас на піч — плєниццу зарвуть...»* (с. Лоска), «*Це вани яку ж муку несуть. Вани ж не вмруть свайой смєртю. Ну ж кажець, шо паталки, вродї, зриваєць таді»* (с. Блистова), «*Ну, казали, як умїрає, дак утак... зриваєць. Ета я тоже чула. Адїн дєд умїрав. Довга так-от мучївся, дак на пє'чи там ідєсь-то зривалї. Штоб йон скарєй умьор. Казали, йон вєдьмар був. Паталок. Там, дє чи што, достачкі такіє. Ну, в нас казали паталок. І то зривалї паталок, достачєк дє нада зарваць, штоб не мучївся»* (с. Михальчина-Слобода), «*[Як не вмірає] Паталок нада зриваць»* (с. Бирине), «*Гаманєлі за вєдьмі. Ну, ета ж уже ано старє — так папробуй його вспомнїть, усьо ета. Баба Аврамїха умїрала, так паталок падималї, доскі. Памагло, навєрна. Ну так ана, каже, і дєлала пагнає людям»* (с. Рогівка), «*Казали, шо нада і кришу раскриваць, калї вєдьма умїрає, бо може трєє сутак і вана не вмерти»* (с. Кудлаївка).

У могилу відьмі вбивали осикового кілка, аби «не ходила»: «*Я пра сєє в'абцє... Іше й бабка расказувала. Да. Ну, расказувала тє, шо от, прїмерам, умер нехарошїй чєлавєк. Каже — їму асинавий кол нада убі'ть. Ну, шоб як нечїста сила даже із маги'ли не ви'їшов і дух його. А Бог його знає. Так казали, а хто його знає»* (с. Дїгтярївка).

Низка демонологїчних уявлєнь пов'язана з **померлими**.

Тїєї води, якою обмивали покїйника, не проти запопасти відьми, аби мати для «підливання». Відтак зазвичай її одразу виливали у якесь незахідне місце: «*Ну, кудїсь нада вїлівать, шоб людї не хадїлі. Дзєсь ці пад дзєрєва пад якоєсь... Дик, каже, дзєрєва... Хто, каже, вїлівав, да каже — іссохнє дзєрєва тоє. Ну, пад кустї... Шоб не папала людям. Шоб людзі не перєшлі»* (с. Бирине).

Побутує переконання, що у жадібної людини по смерті не закривається рот: «То яке жадне, так у того [рот] і анучами не затулиш. От ідець да пакойникав і падовецьца» (с. Лоска).

Повсюдно вірять, що покійний може щось «забрати» з обійстя: «А, дак то ж от як хаваєть пакойника ж уже, дак виносьть із хати, дак дваром же несуть, дак і кажуть: «Що тває — забірай ізразу. Що тває є — забірай ізразу. Що тває, — каже, — є — забірай ізразу». Дак ото в інчого, воно зразу шось прападає, а в інчого — нечого» (с. Блистова), «Ну то кажець так. От, дапустім, памьор чела-век — начинає усихать сад. Ну ета, каже, що пакойнік забірає то, шо вон приабрьов. Нічога не зробіш. І даже і січас такое єсть, шо... От, памьор у мене' там недалюккій сасед. Став усихать сад, і всьо. Ну і такіє разговори пашли, шо ета толькі ат таго', шо йон забірає» (с. Пушкарі), «Дак ета не толькі хазяїн, а любій маге'. Нічога не зделаєш уже, забере йон» (с. Бучки), «Кажуть, шо умерла, там, жінка чи чалавік, і з сабой забрав, там, якусь скатину, в скорасті скатина прапала. Там, чи кабила, чи карова. Чи прапала, чи спортилась, шо нада здавать» (с. Кудлаївка).

Часом конкретизують, що «забирає» лише лиха за життя людина: «Да. Сьо — знаю. Казалі. То — парася забалєла, то — карова забалєла, ше шось такое. Каже — се забрав тей, шо памьор. А шо рабіть — не знаю. Паганій чалавек, чи як. Такое казалі, шо... чи злий був, чи...» (с. Прокопівка), «Се такеє абезатєлна. Єслі вмере, шо харошіій чалавек, шо хароша людина, вано нечого не забірає, а як вмере таке, шо от, ну, не таке, як нада, дак вано забірає багато чого'» (с. Стахорщина).

Щоб покійник чого не «забрав», використовували різні способи:

— Як тільки тіло винесли з обійстя, чимшвидше закривали двері хліва: «Бистра, гаваріт, нада закривать двері, патаму што пакойнік забере [худобу]» (с. Бирине).

— Клади у домовину старий одяг, пруття з віника: «Забірає — значить, нада у гроб палажить ілі старую адьожу якуюсь (там, халат, юбку чи што-нібудь), ілі — хто кладе із веніка галі'нак у гроб. Штоб, каже: «Во, ета, всьо твайо. Ідеши ти — ета твайо усьо хазяйства». А хто — нічога не кладе...» (с. Михальчина-Слобода), «[А вені-

ка не клалі в гроб?'] Пробавалі класть. [Бачилі ви таке?'] Бачила» (с. Михальчина-Слобода).

— Справляли багаті поминки, для яких обов'язково різали щось із домашньої живності: «Ну, абиш-на ета ж кажець, шо єслі хазяїн умірає, то єго часть — режець. Курей, вот... двох, трьох курачек, — птіцу зарезалі: ата вже єго часть. Тади он не забірає нічога. Гатовілі абєд» (с. Рогівка), «Казалі. Да. У нас адна баба умірала, і каже на невестку: «Пахароняць, дак парасьонка зареж», — шоб не забраць» (с. Бирине).

— Клади у домовину хліб-сіль: «Ну а шо йому даси... Ну, хліб же й су'ль. Приказували, шо: «На табі хліба й солі, не бери ад нас даволі» (с. Лоска).

— Відкуплялися від покійника грошима: «Як пакойнік умьор, так пускаєць гроб у магілу і ложеть мелач, гроши кі'даєць. Аткуплюєцьце. Штоби з двара нічога не прапало. Скатіна маге прапасть. Ну всьо равно убітак йо. Нічога не прасілі, а толькі як харонєть, і па імені називалі, і: «На табе аткупное, і не приходь больш не забірай нічога». У гроб гроши клалі. На гроб кидалі, в магілу. Як апустілі гроб. А землю сипєть па три ра'зи. Набіраєць і сипєть. Хто на кладбіці, як хароняць, на кладбіці бує' (буває. — В. Г.), дак сипєть. Три ра'зи. Ну, штоб не приходів дамой і нічога не забірав із двара. А тади бяруць жменьку зямлі у тряпачку, і да по'мінак, як памінаєць, дак у церкву носєть тую зямлю', поп тамака атпяває, назад приносєть і зариваєць єму на магілу. Ну, хто його знає [для чого]. Так па-стари'нушке заведяно'» (с. Кам'янська Слобода).

Душа покійного може виявляти свою присутність у світі живих, якщо не залишити їй поминальної їжі:

— «Ну, в Нени'личєвих тоже ж вмер Іван ото, да каже — перед сарака днями двері праціняєцьце (а ми ж спимо), двері праціняєцьце — і ложка ж на сталі задзелєньчала. А ми, каже, — шо на сталі нічога не було. Все памілі і в сту'л пахавали, а тикі ложкі да чи'стенєке все втаково. А їжи ниякає. Дак, каже, задзелєньчало. Вани... чуєць же ад людей... Каже: «Ой, тато, — да послізавтра ж будем вас памінаць, а ви вже ложками лапати-те'». Дак, каже, тоже шось адри'зали палажили на сти'л. Там, хліба кусочек...» (с. Слобідка).

— «Ой, не знаю як, а майу<sup>о</sup>ї сестрі<sup>е</sup>... Пабелили хату (це ж, видно, перед Ражеством), і сту<sup>л</sup>л змінили, а сту<sup>л</sup>л, мо', прадєдавський, чи хто знає. Із граба ж ізроблений — дак уже третіє хазяїни, Настя чи не четверта. Сту<sup>л</sup>л тей пережив іє... І — оце ж змінили тей сту<sup>л</sup>л, белили ж хату на юм, і поставили ми, я пашила дадому, а вана ж тоже дома, — легла' спати. Каже — мо', вачами' чи звела, чи не звела... а то ж настїлники таді були. Ткание. Вана за тей настїлник — на дрїт, а сту<sup>л</sup>л же так і стаяв, голїй. Каже — тикї вачами' звела, сницца ми'не: аччиняє дверї — дїд іде. Вана не знає, чи наш дїд то йшов, чи який. В усім у бі'лим, ре'мням чорним пудв'язаний. Уце як дверї, каже, аччинив, і я ж так наче чую, шо іде ж у хату. Оце дверї аччинив: «А чого му<sup>ї</sup> сту<sup>л</sup>л голїй!? Це в тебе' немає скатерті закрить стала?» Я, каже, клю'пнула, схвачусь — бегом із дроту знєла... А тіки, каже, абазвалась, шо: «Нї, то я змінила, дак повісила настїлничек, щоб ви'н же висах, і застелю'». Дак сер'єдначи встала, заслала стїл і на стїл поставїла уцю єжу. Казала — все насипала, шо пааставалась, шо як їли, — і на стїл. Дак от уце втак. І ви'н уви'йшов: «А чого му<sup>ї</sup> сту<sup>л</sup>л голїй!?» Дак оце вдаєцце. Сном. Сном це вдаєцце» (с. Лоска).

Якщо покійник виявляє свою присутність впродовж тривалого часу, його треба пом'янути. Нерідко для цього пекли спеціального млинця — «цясці'ну», — якого належало з'їсти на порозі: «Придаєцце, еге? Ну, це мая кума тоже ж казала, шо, каже, от, умер чалавік, і я ж, каже, ше і не заснула хараше', чую — па хатї ходє, па хатї ходє... Я знаю, шо, каже, не абзивайся [в таких випадках], а то сама вмреш. Я тако голуву пудняла, тако дивилась-дивилась па хатї, і заснула. Дак то, каже, паменуть треба, бо то ж вано перед цїм... перед по'минками [ходило]» (с. Слобїдка).

Мотузку, якою зв'язували покійному ноги (як і перев'язь рук чи підборїддя), при похованні клали у домовину. Часом могли її забирати, щоб перев'язувати хвору спину, руку чи ногу. Водночас остерігалися, аби цю мотузку не забрала яка відьма, яка може робити на нїй людям «на зло»: «Ну, то забїраєть, якіє людї знаєть... паганага. Так яні і забїраєть. А ми, сколькі у нас було пакойнікав, так паразв'язуєм руки-ногі, і у гроб [цю перев'язь] ложим» (с. Рогівка).

Зокрема, за допомогою цієї мотузки можна було приворожити хлопця: «Ложать яму назад [мотузку]. Ну, то єслі хто забїрає, може, вон каторїє ба'бі такіє йо, што привараживаєть, варожеть, чалавеков прївараживаєть, — так єтіє магу'ть забїрають. Ну хто їх знає. Йо ж такі, што прївараживаєть. [Це шоб хлопец да дєвкі хадїв, дак на тоє бралі?] Да, да. Ну, єта, што берє, яна ж кра'дє, шоб нїхто не бачив дєла єта. У нас, я іще помню, такая баба жила, дєвяноста два гади' було... сто два гади' було, — так вана ше привараживала. Ну, яна не признавалася ж, што так дєлала. А о казалї, што хлопец там разїйшовся з дєвкаю, да ана так іздєлала — йон назад прїшов» (с. Кам'янська Слобода).

За свідченням зі с. Лоска, таку мотузку брали з собою злодії, коли йшли красти: «Ну то ж красти йдуть, да шоб нехто не паймав. У гроб хустачку в нас паклали [що рот перев'язували]. А той — не знаю, де дєють [що руки чи ноги]. То ж як з н а є — береже» (с. Лоска).

За покійним, як вірять, не можна сильно плакати: «Ну, це гамо'нет так [що плакати не можна, бо на тому світі мокро], а кожне за свайм плаче» (с. Блистова), «І у нас кажесть, шо нєльзя плакать сїльна — єта у ваде будє лежать» (с. Кам'янська Слобода).

Душа покійного ще «стоїть на брамі», очікуючи душу наступного померлого, яка її змінить: «Зменяє, кажє. І сєчас же — батюшка памїнав тога, хто паслєднїй вмьор, другага — чераз дєнь. Ка'є — о, не стаяв, кажє, на стражи довга. Бістра асваба-дзілі єго. Ну хто єго знає, ці добре, ці пагана... Як довга нєма, дак стаїть же» (с. Бирине).

Подекуди людї ще за життєя попереджають, яку признаку даватимуть увї сні, однак зазвичай буває по-різному, зокрема покійні снється і на відлигу: «Ну дак то вжє як абичай. Казала жардвївська адна баба, шо: «Слухай, мая дачка': я вмру — дак буду сницце табі на паганє. А таді будє все на добрє». Ну, і баба та як умерла вжє, от, карова тєля привєла — і прапало. А вана устала, кажє — вжє матка приснілась, шось будє у нас паганє. Дак акаши'лось на тєляті» (с. Лоска), «Ну, можуть і прєдвєщать. Єслі, дапустїм, пакойнік сницце. І дажє вот некатарїй раз бачїш як наяву пакойніка. Можуть прєдвєщать. От, у майой жїзнї.

Пахараніла я маму. І знаю, що єе нема. Іду повз її двор, і вроді ана як наяву — стаїць у хаці кала акна на уліци і здукає в акно. Я абарачуваюсь — глядь на акно. Знаю, шо маткі нема... І ана каже: «Дочечка, чаго ти уже не заходіш?» І ві знаєце — зайшла. Зайшла в хату, як абічна села на діван, ми пагаварилі... Яна ходє ад пєчи да стала... Як наяву пагаварилі. І я праснулась. І ета перед по'мінками, перед сарака днямі. І зразу послі етага разговору я праснулась. Як вроді би із живою...» (с. Пушкарі), «Іх переснілася, пакойнікав вже... Каже — на атлігу пакойнік сніцца» (с. Бирине).

Щоб покійні не снилися, треба було сказати їм про це на порозі: «Ну сматря як сныцца. Як харашо — то ладна, а як плоха, дак стань на парог, три ра'зи перехрестіть і скажи, шо: «Не снісь!» «Не снісь!» Отак (наказовим тоном. — В. Г.)» (с. Пушкарі).

Померлий начебто може «приходити» за чимось допоминатися. Відтак цю річ йому «передавали» з іншим покійним: «Передавали так. Як умьор пакойнік — ну, несєть уже, питаєть, можна па класці? Ну, і пріказавалі ж, шоб передав. Каму там, шо там. Ну то йон прісніцца ж, і каже — міне тоє нада...» (с. Бирине).

Може «приходити» й без видимої причини: «Я пакойнікав не баюся. А так було — пахаранілі дзеда пакойнага, прайшло — не помню сколькі врем'я. Я вже на яго краваці сплю. Спать лягла. Шоб не баяцца, ка'єть, нада на яго пасцєлі спаць лажицца. Ну, я... дзіця мало'є було, я — за дзіцьонка, і на каравать, і спала. Патом — чую — ціліхвон звонє. Ну от не помню, сколькі прайшло врем'я. Ціліхвон... часов в двенадцєць. Звонє. Ну, я падхвацілася, на парог ізбє'гла, за тую хату, — ціліхвон перестав званиць. Ну, перестав, я развернула да і спаць лягла. А дзеці бо'льшіє, старшіє (гадов двенадциць аднаму було, другому четирнадцєть) — тие пачулі, шо ціліхвон званів. І каже... Чуєм, каже, — рип!.. А дзєд на кастилях наш хадзів, без нагі бив. Рип!.. рип!.. рип!.. рип!.. — ідзєць. Да ціліхвона да дівана дайшов, за провад узяв, па сцєнє паляпав, і всьо. І каже — не спалі да самага утра. Хто єго знає... Може, дзєд приходзів... І нічога бо'льш после тих пор і не було» (с. Бирине), «Рассказувалі. Шо пахаранілі, каже, аднаго', і гармошку палажили. Пришов пад вакно — йграє.

Тие в обмарак пападали... Такою травлю чув. А чи правда, чи неправда...» (с. Прокопівка), «Булі такіє случаї, булі. Шо вроді як наяву. Пришов, і стукає в акно. Ну, перехрестівсь, да і всьо. Шо ти зделаєш... То єслі предвіджуєцца — толькі перехрестіцца...» (с. Пушкарі).

До року після покійного при біленні хати залишали невелику незабілену латку — «місце для душі»: «Пакидаєть. Ета бе'лєть хату, дак латку. На пє'чі. Бо ж латку тут памаже, а на пє'чі ж буде латка адлічаєце, шо там памазанє, а там не. Дак там — устіки пакине, квадратік...» (с. Лоска).

**Самогубців** ховали за кладовищем, хреста над ними зазвичай (хоч і не завжди) не ставили й не поминали їх, адже вважали, що «се ж он чорту паддався, якій єму хрест?» Вірили, що якби поставити над самогубцем хреста чи пом'янути його, це може спровокувати градобій: «Так казали, што ні яєчка уже нєльзя там качать [на Великдень], не треба нічога. Напрімер, у нас адін павєсівся чалавек, і яго памянулі в цєркві. Дак у нас такій град прайшов, што адбів всьо на горо'дах. Усьо. І всьо казали, што ета таго, што памянулі яго в цєркві. Такий град прайшов, што... Ніде не було, а толькі в нашем сєлє, і адбів усьо. Картошка уже була така, цві'сть начінала... Ну, всьо-всьо...» (с. Михальчина-Слобода).

**Померлих неохрещеними дітей** могли поховати дєсь на своїй землі, а могли й на кладовищі, біля померлих родичів. В одній із розповідей ідється про те, як таку дитину підховали до діда, а він відтак приснився зі скаргою, що не дасть їй ради: «Хавали [малих дітей] кала сваїх радітєляв. А Весєелчикави захавали — да там кала діда, кала Вийдіша. Дак сныцє сон. «Дє вано Настя? Шо мені дитя принесли' тут адда'ли, шо я з їм тут рабить буду?» Дак гукав уже ж ви'н Настю сваю... Цє все мертвіє. А кала ді'да і кала баби там палажили ж се дитятко, шо неживєньке вже ж найшлось. Дак негде не закапували, а на кладьбицє аднесли' і кала ді'да закапали. А ну'ччи сныцє їм, шо цєй... «Дє вано Настя ді'лась, шо дитя мені принесли'?» Діда ж того' баба, а Настєю звали. А кала діда вани палажили. Еби кала баби вани викапали ямачку, дак видно ж, нігде було, а кала діда... Дак цє, рассказувалі, — сон такий приснився. Таки шось же да є на небесах» (с. Лоска).

Батьки, у котрих помирали діти, до Спаса не їли яблук: «*Ну ж кажеть, шо да Спаса нельзя яблуска єсти, бо дитяті тади не буде там [яблука на тому світі]. А хто знає...*» (с. Блистова).

У демонологічно-світоглядних уявленнях важливе місце займають **тварини і рослини**.

Уявлення про ласку виразно тяжіють до уявлень про домашніх духів, конкретніше — про домовика. Насамперед, як це характерно для Полісся, на Новгород-Сіверщині вірять, що ласка заплітає коням гриви чи коровам хвости (на Західному Поліссі це нерідко приписують домовикові): «*Єти, як їх... Ласічки, ці хто путаєть. У нас ко'ней не було, так не знаю*» (с. Михальчина-Слобода), «*Дак ета же ласка. Паганаму ж каню не буде заплетать. Ну всьо равно — каню не нравітса. Утрам приходіш — он потний стаіть, еслі ана щекоче. Друго'га — ана пазаплетає коси, і нічога. А другога — щекоче, дак конь мокрий. [Воно] Само расплетецца*» (с. Бучки), «*Ласачкі ж і плелі, кажеть, коням... Ну, каже, ета любе каня, а хто каже, што не любе, ласкоче. Єе не расплетеш, яна пазаплета'на так, што не расплетеш*» (с. Михальчина-Слобода).

Загалом сприймають це як добру ознаку: «*Карові тоже ж, як любеть карову на тим дварі, на тим уже місті, дак вани будеть пазаплета'ніє. А то — будеть ласкатать вани. Ну, хоть карову, хоть каня ж*» (с. Лоска), «*Ета ласка. С адной старани, кажуть, шо не любіть, а з другой старани — кажуть, шо ета харашо, еслі каню заплетаєть коскі. [Не розплітали] Йон сам сабе параструшуває*» (с. Рогівка), «*Кажеть, што ласачка любе каня і ана і гривку єму плете у сараі. [Розплітати] Нельзя. Не знаю [чого]. Ну нельзя*» (с. Кам'янська Слобода). Водночас зауважують, що це може коневі й зашкодити: «*Ко'ням вани касички заплета'ли, ла'сачки ціє. І да тих пу'р може заласкатат каня, шо може ку'нь... так стаіт, і...*» (с. Слобідка).

У будь-якому разі, ласок не били: «*Ласачку ніколи ніхто не трогав. Яна, каже, мишей ловє*» (с. Михальчина-Слобода), «*[Бити ласку] Не савітуєть. Ну, я не знаю [чого]... Ка'єть — це хазяйка двара. Не нада... От, пабачиш ласачку — хай бі'гає, вана не вредна, се хазяйка двара*» (с. Дігтярівка), «*[Бити ласку] Не, нельзя. А вєтса не буде нічога*» (с. Кам'янська Слобода), «*[Ласка] У*

*мене жила'. Довга жила. Тая — мишей унічтажає*» (с. Прокопівка), «*[Ласку бити] Нєззя. Патаму шо вана як берегиня двара. І не можна було. А насліднеє врем'я їх уже нема...*» (с. Стахорщина). Зрештою, зробити це було би й важко: «*[Ласку бити] Ну, можна було, да тіки ж папробуй... Вана ж як в'юн...*» (с. Кудлаївка).

За мастю ласки визначали масть худоби, яка вестиметься у дворі: «*Кались старі люди казали, шо як пабачиш, якої масті в тебе' в дваре ласка, такої масті купляй і карову*» (с. Кудлаївка), «*[Корову підбирали] Якога у тебя цвету ласка*» (с. Бучки), «*Уто ж такіє єсть ласачкі. І як зам'єтив, яке в тебе' бегає, і таку каровку нада і брать*» (с. Стахорщина), «*У нас — якая табе панравілась — от і бери. Не слухай, што там хто скаже, а якая табе панравілась. Був кадась разговор, што якая ласачка, ну єе ж не каждый може пабачіть, яна ж мале'нькая такая*» (с. Михальчина-Слобода).

**Кота** кривдити не можна було — «добра не буде»: «*Кажеть — як уб'єш ката — не бачить три гади' добра. Нельзя біть катов*» (с. Михальчина-Слобода).

Саме ката здебільшого першим пускали до нової хати перед вхо'дчинами. Попри поширену мотивацію — «*шоб вялося хазяйства*», можна почути й інше пояснення, важливе якраз у контексті теми цієї розвідки. Кіт відчуває, чи немає бува в хаті чого «нечистого»: «*Пускали ката. Хай вон прав'єре, чи добре в хаті. Ну, от, бує' так, шо люди увійшли в нову хату — да й неправильна. І — то придаєцьце отаке шось, то... шось не так. Треба котіка пускать*» (с. Кудлаївка), «*Гаварят, шо ката. Ну, кот, как би хранітель міра, благасастаянія, уют... Ну в'абце, кот, еслі забєжал с душой, значіт... Ну, бивает, шо пускаєш, а он — вибегаєт аттуда. Значіт, он чувствует шо-та такое... А еслі кот зашол і, там... — значіт, всьо будет харашо*» (с. Пушкарі), «*Уху'дчини. [...] У нас сасідка таді принесла' ката. Каже, шо я тобі принесла ката, у хату вкинь. Чи вана спеціально так давала, шоб він вирвавсь у мене', чи... І давала, і в руки не да'ла, ви'н назад пабєг...*» (с. Слобідка). Адже хату могли побудувати на «нехарошем міс-те», відтак була потреба її «очистити»: «*Ну, ета вже ста'риє люді. От, ми строілись, значіть, свєкруха мая падишла і каже — синочік, отутво не*

капай фундамент, атступі хоть на палметра. Бо тут, каже, нехарошее места. Ну, паслухав, адступів...» (с. Пушкарі).

**Півня**, як і kota, нерідко першим запускали до нової хати. Дехто мотивував це тим, що «як уходиш — шоб вперед півень переспав, паспевав, шоб весе'ло в хаті було» (с. Блистова). Однак є підстави розглядати цей звичай і в демонологічному ключі. Зокрема у с. Лоска в хаті першим ночував півень, а на столі клали хліб: «Петуха укидали. Це Настя укинула. Поставили сту'л і петуха внесли'. Хлі'ба баханку на сту'л палажили. Дак сев у кутку ж, де сту'л, петух. [...] Пуд сталом на нижку сів і там начевав». Хліб у цьому випадку має виразне жертвне значення, адже люди споживали його вже на наступний день, а на ніч він, швидш за все, призначався для представників потойбічного світу, можливо, для домовика (у с. Пушкарі свіжоспечена хлібина лежала на столі у новій хаті тиждень; в іншому варіанті з цього села на покуті в новій хаті, як і на Святвечір, ставили снопа з зерном, який стояв там впродовж тривалого часу; у с. Кам'янська Слобода на столі на ніч лишали горщик пшениці). У с. Слобідка вважали, що найкраще, коли півень заховається у підпіч: «Уху"дчини. Петух треба, шоб же пуд печ, казали, пабіг, захававсь. [...] Ну, ви'н же баязливий, дак пуд печ, там же буде седеть». Підпіч — також одне з улюблених місць домовика. Тож можна припустити, що як і хлібина, півень також виконував роль жертви домашньому духові. Варто зазначити, що про апотропеїчні властивості співу півня респонденти у цих випадках не згадували.

**Курка**, яка співає півнем, як вважають, «вещує на нехарошее», то «на убі'ль на якуюсь», «на якийсь переву"д», «на звод двара». Її зазвичай рубають: «То, кажесть, вещує на нехарошее. Хазяєва'м. Галаву' атрубувалі, і в суп» (с. Пушкарі), «То, каже, вещує на шось на паганає. Голаву атрубувалі. Галаву' йой на калодку, да і всьо. Вже дапелася...» (с. Бирине), «[Як курка співала] Ну, тож, кажесть, на убі'ль на якуюсь» (с. Кам'янська Слобода).

Часто таку курку «міряли» — від одних хатніх дверей до інших чи від порога і до ніжки стола. Якщо на поріг припадала голова, відрубували голову, якщо хвіст — підрубували хвоста й відпускали: «Ета тож не к харошему. Єє тади мєряєть ік парогу. Ад дверей ад адніх, і да другі'х да парога.

Як галава пападає — тапаром єє. Хвост — хвост трохі ятсьяке і пускає» (с. Бучки), «А. Рассказувалі. Шо ад цего парога, втарой хати, і да тає'... Єслі папала галава на парог — галаву' рубалі, а єслі хвастом, значіть, пускай бягіть. От сьо я знаю» (с. Прокопівка), «Ну, то ж кажуть, на щось, на якийсь переву"д спєває. Шось буде. Курка спєває, чи сабака скигле — шось чує, переву"д якийсь. Як курица, кались, як спєває, дак я знаю — ад парога і да сталаво'ї ну'жки. Мєрає. Як пападає галава — адрубує галаву', пападає хву'ст — адрубує хву'ст» (с. Блистова).

Останнє у кладці курки маленьке яйце без жовтка у селах району називають *зно'сак*, *ізно'сак*, *ізне'сак*. Зазвичай його викидають, кидають курям, віддають бавитись дітям; можуть також і споживати, — так чи інакше, жодних демонологічних уявлень, як це приаманно для заходу України, з ним не пов'язують.

Заборони скидати гніздо **буслам** (Кажуть: *бу'сел* (с. Рогівка, Прокопівка), *чернагу'з* (с. Блистова, Бирине, Михальчина-Слобода, Рогівка, Прокопівка), *аіст* (с. Прокопівка, Дігтярівка)) часто не було. Її виявлено у с. Михальчина-Слобода, проте не серед місцевих: «Удєсь у нас булі люди з Серєдини-Буди (м. Серєдина-Буда — до 2020 р. райцентр Сумської обл. — В. Г.), дак казали даже — іскінули гнездо, дак взяв галавєшку і падпалів». У с. Прокопівка уявлення про те, що бусол може спалити хату, пояснили суто прагматично: «У нас називалі і аіст, і чернагуз, і буслі'... Ани, раньше булі салам'янніє криши, дак на кришах виво'діліся... А тада шо: каров пасуть пастухі, а єму палка нада. А агонь там гарєл: йон за тую палку, і на кришу, — і хата гаріть... От так було. Такіє случаи. Помню, люди рассказавалі».

У с. Михальчина-Слобода зафіксовано відому оповідку про ревності бусла: «А то рассказувалі тоже: взя'лі, дєтвара, падлажилі гусіних яєц яму. Яго забралі, а... Ну, і йон, каже, прилятіть і вьо б'є чернагузі'ху єту. І да тих пор, по'куль ана, каже, паднєлась висо'ка-висока-висока, і патом крилушкі склала, упала і разбіласє. Йон реєднавав ік йой тоже...»

Побачити чи почути навесні спершу **журавлів**, а не гусей — «на журбу»: «Не да я'ких [птахів] у нас при'мавак не було. Просто хто первий пачує, каже: «О, журавля пачула, первий журавель ле-

тев — журище міне увесь год». Оттак. Як гу'ся пралетять, се як первих пабачиш, се хараше', а як журавля пачуєш першого, кажеть — журба на увесь год» (с. Дігтярівка).

Кування **зозулі** «на голий ліс» було прикметою на голод: «То, значить, неуражай, еслі на голий лес [кує]. Еслі де'рева распну'ласе, і гром, і шоб зазуля закувала, дак тади, кажуть, уражай. Як распустяцца лістья» (с. Рогівка), «Еслі зазуля кує, да ще не распустівся лес, то, кажеть, на голод» (с. Пушкарі), «Ну, зазулю як пачуєть, кажеть — о, дерево ще не распустилось, галодний год буде. Таке кажеть» (с. Дігтярівка).

Почувши кування зозулі, кидали в тому напрямку монетку або принаймні дзеленчали монетами у кишені: «Хто надварі, да в кармані капійка яка є, дак кине, каже, зазулі. Ну ж кажуть, шоб гроши велись. А Бог його знає. Кинеш, да: «Бери» — каже» (с. Блистова), «Ну — гроші... «Зазуля, зазуля, шоб гроші не виводіліся!» Ото пакричав, да і всьо. В руках патрепа'в, да і всьо» (с. Прокопівка). Також, як чули зозулю, приказували: «Паццитай, сколькі нам гадов жить», — да і всьо» (с. Рогівка).

Про **вужів** поширені сюжети, як вони висмоктують корів: «Ну, у нас тут вужу<sup>о</sup> в немає, а мая до'чка в Радамці, дак там, каже, пряма у сарай залазив вуж, і хазяїнава сестра там за Шосткаю, дак тоже вани кала лісу бли'зенька так живуть, дак казала, шо кали вани держали карову, дак даже залазив вуж і ссав карову. Каже, казали, шо в дваре неззя вбивать, ну ми, каже, єго вбили. Пабаялись, шо карову засасе, чи шо. Не знаю [чого], а каже, казали, шо неззя в дваре вужов бить. А в лісі можна» (с. Блистова), «Ну, люди рассказували, шо були такі вужі', шо у людей жи'ли і даіли карову. Ну я такого не бачила. Я не знаю [чи це погано]. Проста кажуть, шо у хліві завівся вуж, і живе, і доіть карову» (с. Кудлаївка), «Видаював. Було таке. Даже й в нас у селі<sup>о</sup> було. І казали — вже ж приследили втак, і карова приходе... А се ще пасли там за альхо'м (за вільшиною — В. Г.), тут альхо'х такий здоровий у нас був... От — карова при'йде, дойкі слизькіє, малака мала савсі'м... Кажеть — чи якась карова єї... Теляткі ж ссуть, буває. От виганять телятак, теля може прилабу'рище да якоїсь корови і ссать. Ну а таде начали... Каже — двенадцеть

часов дня — їє як не держали, їє не вде'ржали, вана пабі'гла в альох. І — мукає. Бегіть і мукає. Вана вже заве... Вана вже звала. Се було таке. Се рассказували. Се таке, помню, даже й в нас у селе таке рассказували» (с. Дігтярівка), «Тут вот раньше вужо'в не було, теперь вужи паявіліся. Як вуж пасмокче карову — тада карова вже... Ета плоха. Да. Ано та невреднає, а от карову падое — тада вже всьо. У мене' вон сей год — повведра єєу вінес» (с. Прокопівка).

Вужів зчаста не жалували: «Вуж має смактать карову. Ета плоха, канешна. Следілі за вужем да вбівалі» (с. Рогівка), «Вуж улізе, карову виссе, за ногу абматаєще карову виссе. Ну ж як захвате хазяїн, дак уб'є. А як не захвате... хиба ву'н... вуж тоже ж не дурний» (с. Лоска), «[Вужа] Так не били, а як де у шкоді влезе, так заколеш» (с. Блистова), «Вужа можна [біть]. Бо вон може залезть і в хату, і куди хочеш» (с. Пушкарі). Дехто просто боявся їх бити, вважаючи отруйними, чи не бив тому, що вужі корисні: «[На вужа] Еслі наступиш, дак може і пакусать» (с. Слобідка), «Як зря баялисе бить. [Чого?] А Бог його знає...» (с. Дігтярівка), «[Вужа боялись] І в лесі кажне втекає ад його', здохне ву'н нехай. [Дак вуж не кусає?..] Кого не кусає? (Щиро зі здивуванням. — В. Г.). А гуж як укусе, дак і малитви нема ат гу'жа» (с. Лоска).

Водночас певний статус міг мати той вуж, якого бачили на обійсті, що, як і у випадку з ласкою, наближує уялення про нього до уявлень про домовика: «Ну, казали, еслі вуж карову смактав і хтось його, вужа' того, вбив, да асобенно в дварі, так буде беда. Хай ву'н сам куди лізе» (с. Слобідка), «Не знаю [чого], а каже, казали, шо неззя в дваре вужов бить. А в лісі можна» (с. Блистова), «Ну, вужа' ж, кажуть, шо в дварі не б'ють. То ж хазяїн двору. [А як убить, шо буде?] Не знаю. [А дваравий якось атлічаєцца од лесного?] Не. Абикнавенний» (с. Кудлаївка), «Ну, й ву'жа ж не саветуєть [бити], у дваре. Ну, я не знаю... Не знаю чого, ну в дваре не стоіло його... Ну от так... Кажеть же так, шо се хазяїн двара, вуж. [Хоча карову] Видаював» (с. Дігтярівка), «І вужа не вбивали тоже. Ну, раніше вани вирастали даже — як дварави'й — великіє. Були такіє вельми тавсти'є і великіє. А як уже в тебе' не стане карови — вани сходеть. Уже... Панімаєте, як, я вам іскажу. Уже

се даже при міне. У мене' — такіє парасли'... Шо... Адин — дак такий був страшний, довгий, і такий... от утакий. І я бачила, шо ви'н повзає, там, кругом хлева. І де вон був, я не знаю, де вон жи'в. Ну, у хлеві° ж був мост (підлога. — В. Г.). Мо', вон пуд мо'стам там жи'в... І такий великий, шо даже не то, шо... Я сколькі живу — і такого не бачила. А таді°, як уже не стало карови, вано випавзло і папавзло, і я бачила, як вано даже і папавзло. Я даже... палачка у руках була, дак так хлопаю палачкай па ставпу на електрическом — е-е-ей! Дак вано даже й агля'нулась. Ну, це як дамавик... Ну, я не в кого нечого не пітала, і некому сама нечо' не казала. От, пришлось ік розговору — я вам рассказую. Шо-то таке єсть. Єсть. А шо... Ну вце саме главне — шо щас немає в людей абряду... [Вужів] Ну, було, мо', де кали хто і вбивав. Вани даже були і не толькі вужи', а даже й гадюки°. От, у мене' тут жила суседка, там така в іє виємка на гароді° була, і там же ж були тие гадюки°. Ну вани не чепали. [У будь-якому разі, якщо вуж у дворі] Ну, я знаю, шо бить нельзя. [То це як і в лесі, і в дварі] Не, ту°лькі в дварі°. [А шо буде, як убить?] Бог його знає, шо вано буде. [І гадюки у дворі бити] Не можна. Ну щас же ж вани, бачите... Такого ж абряду нема... От, живе людина кала речкі, їх же там сту°лькі... — дак може, і вбиває» (с. Стахорщина).

Все ж, далеко не в кожному селі можна було вужа й побачити: «Нічога за вуже'й не казали. Вуже'й в нас папті ніхто не б'є і не баче. В нас тут іх нема в селі» (с. Кам'янська Слобода).

У с. Лоска виявлено оповідку про те, як вужеві забрали яйця, а він натомість напустив у молоко отрути: «Рассказували: уліз вуж... кались же камори атді°лно були — у камору, і малако стаяло. Ну, виносеть же — каров же ж тоже держали: хто дві°, хто три, — дак уже ж не у хаті, не в сінцах, — а у каморі малако стаіть. А вуж там їєц наклав, у каморі. І там вуж був. О. І хлопци ж пабачили — у нас у каморі вуж. Взя'ли яйци тие пабрали його. Ву'н — у малако яду дав, заправа'див малако ядам свайм. Вани — не пабили ж, винесли тие яйци на кубло палажили, де ву'н наклав. Дак ву'н гладишкы паперекидав — шоб нехто не їв».

На **Здвиження** (Здви'женне, Здві'гі) не ходили до лісу, тому що у цей день начебто все гаддя

(іноді й взагалі — «все звері і птіци», «вся живність») збирається докупи, щоб піти на зимівлю: «На Здзв'і'гі, каже, не нада хадіць у лес, патаму шо вся гад ізлазіце» (с. Бирине), «Як називають... Када гадюкі... ці тие... вужи' хаваюце... Здвігі, да. Во-во. На Здвігі в лес не ходять» (с. Прокопівка), «Здви'женне. Двадцить сьомого. Ну, вроді ж, усе гади злазеце ув одну кучу. І ві знаєте, вано, видно', правда. Ми кались же малиє були, дак от хадили, оце отут бор, а там дальше була мельница нашого села, Стахо'рщини, і там було багата яблань, і ми туди хадили всегда па яблука. О. І на Здві'женне, уже ж празнік, і так було тепла, і все, і баба нас пабрала, і папті ми. В нас і ша'нечки вана нам шила такі, шо... Сколькі падужаєш, столькі принесеш... І вана з атдбелнай торбачкай... І таді° ж ізбирали яблука, вже трошки назбїрала, і таді° ж — як акуп... Акуси ж папставалисе, тут же була вайна, — і я перва вбачила... І ви знаєте: я даже щас гаманю — вано в ачах оце все. Там столькі було — оттак капуши'лосе, в том акупі°. І я так іспужалася, шо... І вана нас пахапа'ла, бабулька наша, і ми пабі'гли дамой» (с. Стахорщина), «Се на Здві'ження. Казали, вже вани збираюце клубками, і вто вже на зиму вани. І казали, шоб не хадили в тей день в ліс. От саседка мая, вана із Піндюков, вани там жили у лесі. І вана каже — знаєш, Тоня, се от таке рассказували, а чи правда вана, чи ні°. От такий шум, шум, шум... І таде, каже, екийсь уже ж дедок вішов із двара — шо ж вано таке? А, каже, па юлиці, втак вот, ка'е, як пугай хто хлопнув. Як пугай хлопне! І, каже, котице цєлий клубок усякай гадасті. А чи се правда, чи неправда... Я не знаю. Таке рассказували...» (с. Дігтярівка), «Ну дак ета па осєні. Уже на Здві'женне. Був такий разговор, шо, значиць, ужи, гадзюкі уходяць на спако'й на'зіму, хаваюце» (с. Пушкарі), «Двадцить седьмого сінтября. Ета Ваздві'женне. Ну, ета кажуть, усе гади в лесі уже хаваюце. Тоже в лес нельзя хадіть, а то може... Яно ж котіцца клубком такім — спужаєцца ж челавек» (с. Михальчина-Слобода).

Палиця, якою розігнали вужа й жабу, начебто набувала магічних властивостей: «А я, в Красним Хутарі сіно гребли', дак бачила, як жабу ву'н смактав. А вана кричить, бедна, страшно слухать. Ми стаімо' дивимо'сь... Ну, я таки ближше пу-



дишла, дак гра'блі у мене' були, дак я гра'блями. Вужа таго' тавкнула. Не, не убила, я ж баялась убивать, і гра'блі дерев'яниє — хиба ти його вб'єш. Дак адагнала вужа. Дак хто це ж міне казав, шо бережи гра'блі тие тепер, шо жабу виручила ти, адагнала. Дак тобі все добре буде... Добре мені дас-талась (каже зі скепсисом. — В. Г.) — і вуж не паму'г (Сміється. — В. Г.)» (с. Лоска).

Щодо рослин, то подекуди вважали небезпечним висаджувати біля хати **ялини, сосни**: «Ну я вам точна не расскажу як, ну кажуть, шо ялинку пад хатай неззя садить, вана забирає здоров'я в тебе'. У житлі'» (с. Кудлаївка), «А, ну, кажесть, шо йолка, то на ме'ртвих. Ну, у Алексеевича йолка, і дивись — шо там таке. Багатіє харошіє люди» (с. Лоска), «Ну, хво'ю, дапустім, усегда ж садили, і все... А паслідніє го'ди вже ж, каже: у мене' тут були две... папиляли... берези две великіє — папиляли електрикі. Дети малиє були, тоже ж такіє вани — те хоче пасадить, і те: я сабе хво'ю, я сабе... Притягне, пасоде... А яблонь — їх тут хватало вже ж... Ранше не казали. А тепер вже — то ж стали люди ме'рти, і єсть такіє, шо і пазво'дилось усе, і такіє — і сем'я наче, і стаять хво'ї... І кажесть, шо як пусе карі'нне пад хату, значить, всьо... Неззя» (с. Стахорщина).

**Осику**, як уже зазначалося, наділяють апотропеїчними властивостями. Також, на відміну від багатьох інших теренів України, місцеві поліщуки часто не вважають її «проклятою», а навпаки — чудовим будівельним матеріалом: «Асіну можна. В'абше асінавіє ха'ти предпачітают, шо ета — харошее дерева. А пад ніз — дуб. Адін венец дуба, а патом асінавая хата — ета щиталась, шо хароший струб» (с. Пушкарі), «Асікаву ж хату... Булі геть такіє ха'ти! [То дерево] хар-роше. Вана неколи не мокра вто па вуглах і — крєпка» (с. Кудлаївка), «Ну, бальшинство з сасняка рубяць. Іс асіни рубілі ха'ти — проста казали, што асіна кряпчєй-шая» (с. Михальчина-Слобода).

Натомість, остерігаючись блискавиці, у будову не брали **«побитого громом»** (грамаво'га), а часто й **поваленого** дерева (по'валь, бурело'м, бурело'міну, з буруну'): «А грому баялися вже. [Не брали в будову,] шоб гром не вдарив у хату. [Навіть] нельзя тапить тими дравами» (с. Кудлаївка), «То з буруну', із — гразою шо разб'єще. А вто, шо вива-

ратніє — того' не клали. В мене' заметив Качура. Атку'ль це ву'н був? Із Пако'шич. Ну, ву'н же не пако'шицкый, ву'н примак був, ну в Пако'щах жив. Шо я пашла туди — міне до'пуск да'ли, дак я пашла туди в лі'с, виб'рать же. І там хво'ї — буруном павивалювание. Дак ву'н міне вказує вже, а я кажу — вцей хай вам, і втей хай вам. — А чога ти?... в'на ж хво'я... Я ка'у — не нада. Я єму нечого не сказала. Таді вже, ліс цей забрали, павалляли ми хво'ї, якіє павибирали ми, а тих ми не взя'ли. От, пашла я у храм. От, це все кончілася, в'їх же храм на Троїцу, я пашла в храм у Пако'щи. Ву'н па-сусєдськи увийшов щуди, да радаков же да Коліних. Ну, і ми увийшли, оце 'драстуй ісказали, а ву'н кричить — Галя, іди садись-от кала мене'. Адсунувсь так на вслоні. Ну, я вже села кала його'. Ву'н — я тебе так усвоїв, чога ти не взяла лісу того? От раскажи міні. А то я вже і ба'бам раскавав, шо от брали лі'с, дак такіє хво'ї ловкі павиварачувание, а вана каже — міне не треба, я хату строю. Дак через що ти не взела. Того' — шо з буруну'. Ни адної лесинки нема в мене' у хаті з буруну. Грамавого і з буруну — мені приказали — не бери» (с. Лоска), «У нас казали, шо буреломіну нельзя у тоє... у хату брать. Ну, громам пабітає — дак хто яго буде брать? Яно ж пабітає. Гром же б'є, дак адска'лює...» (с. Бирине), «Ну, то, што гром ударив, то в'абще, кажесть, ідєсь нада в абщественном мєсті спалить єго. Даже дамой нельзя завоз'іть. Ета такой разговор ієсть. По'валь брали і клалі. Калісь ми строїліся, і паваліла сасну, а нам нада було... Патяжна'я... Паєхалі, адпілялі, забрали, да і всьо» (с. Михальчина-Слобода), «А, да-да, бурелом не лажилі [в зруб]. А як гром пабів, наверна, лажилі... Чи не лажилі...» (с. Прокопівка), «Ну, щитаєть, шо як нечиста сила... Ну, бурелом, то да, ясна. Ну разі можна так, шоб от... Так, як щас ірве, шо вирве з усім на светі і кине, і таке, шо нехто би і не падумав... Асобенна ще, дапустім, єслі ліствєнницу... Ну, це таполю. Шо павале ві'тер, дак в'абще — неззя даже паз її хадить. Їє щитали, як... ну, пагу'бне дерева. Всегда так щитали [То це асіна, може?] Да-да-да-да» (с. Стахорщина).

Доволі невиразно, але все ж розповідають про **цвіт папороті**, яка начебто цвіте на Купайла: «Ну, на Івана Купала абічна казали, шо в паўноч нада

іти в лес. Кветку шукать папариті. Ну, таде вже ж, кажуть, хто сю кветку наїде, дак уже, 'общем, щасливий буде, вся жисть його буде щаслива і хароша. Ну, дак там же нельзя аглядивацца ніку'да. Шо не буде ззаду — проста йди, іди вперьод, а назад шоб не аглену'вся — нечиста сила буде вадить» (с. Дігтярівка), «У нас їє багата — нада в лес пайті... На якийсь день же, забувся... Чі на Івана, чі на ета... І — не відержувалі. Хаділі хлопци, дак не відержувалі. Рассказувалі, шо хаділі. Як папаратнік зацвіте, дак шоб цвіток сарватать. Тада всьо буде табе вспамагать. Ну так казалі, шо хаділі — павтекалі. Ну, шось не палучаєцца. Шось страшиць буде» (с. Прокопівка).

Виразні прояви світоглядних уялень спостерігаємо на прикладі **астрономічних об'єктів** та **метеорологічних явищ**.

**Сонце**, як вірять, на Великдень іграє: «Ну, такіх пріхаметей не було, шоб хто-то шо-то казав, ну було таке вираженіє: сегодні сонце іграє. Дак проста наблюдалі, як ета ано всьо праісходє» (с. Пушкарі), «Ну, кали... Абична — на Паску, кажеть. О. І кажеть — іка непагода — сонце все равно пакажецца. І іграє. А шо вано значило... Я такогo не бачила неколі. Хоч я всю жисть правставала палавіна п'ятого, даяркаю рабила, дак на сонце некали дивицца» (с. Дігтярівка).

Чимало уявлень пов'язано з **місяцем**. Зокрема щодо термінів сівби, будови хати тощо. Наприклад, гарбузи садили, «як ме'сячка повний»; «асновувалі» хату «на старичку»; входчини робили на «пудпо'вню» чи на «старичку».

Донині побутують й інші, міфологізовані уявлення. Зокрема, побачивши «молодичка», хрестилися, як до чогось святого: «[Як бачили молодика] Ну, перехристись Богу, І всьо» (с. Пушкарі). На «молодичок», як і деінде в Україні, замовляють біль зубів (що підкреслює зв'язок місяця зі світом померлих): «Як маладічок, дак як зуби балять, дак загаварюеть. Я'кась: «Маладічок-залатнічок, ти па небу ходиш, мертвіх бачиш. У їх зубі не балять — хай і в того' ж уже, в кого' вани балять, шоб ніколи не балєли». Три ра'зи. Ну, дак се ж, дапустім, тей, у кого зубі балять, дак того' нада ставить. От, дапустім, убачив — і зразу стана-ви його на пару<sup>о</sup>г. І пригаваруй єму, шо... Або хай само... Да, і дівіцца на маладічок. Да, і сам сабе

можна. Толькі ж нада станавицца на парозі і на маладічок дивіцца» (с. Стахорщина).

У с. Лоска виявлено оригінальне поясненія за-пізнлого **снігу**, у якому згадується про якусь «богиню»: «Як сніг іде, дак як перестав іти перед тим, дак кажуть, шо то вже паследніє тие... ба гиня вибиває паду'шки. Шо снегу то — витрушує перину. От — не було не було снігу навесні<sup>е</sup>, і знов пашов сніг. Дак уто ж кажеть, шо...»<sup>7</sup>.

Коли наближалася **гроза**, казали по-різному, так само згадуючи про різних міфологічних персонажів: «От, я свого дідуся не пам'ятаю, в нас дідусь — там в саду пахаронен, пряма. А отут дідусь наших падружек був. Він був малодший, а жив же довшє. То їхня внучка, Таня, говорила завжди, як тіки грім заgrimить: «О, це Громовиця іде на колесах і гримить». Це дід їй говорив. «Це дід мені говорив» — говорить завжди» (с. Дігтярівка), «Кажуть — бочку качаєть. Кажуть — Бог бо'чки качає (Сміється. — В. Г.)» (с. Блистова), «У детстві казалі. Як то заgrimить, дак питаєш же радітелєй. Ета, каже, Бог бочку звадой в'язє, дак он паліває... Во ета таке я чула. Маї радітелі... я спрашувая...» (с. Михальчина-Слобода), «Бог праїхав на тїм... на калєсніци» (с. Слобідка), «Ну, казалі... Се як малиє були да гриміло, дак пужали, шоб же не балувались. Дак кажеть, шо Бог на калєсніци єде. І — хай праєде, ти'хенька, таді' будете балувацца. А то, каже, на землю з'єде і буде наказувать» (с. Стахорщина), «Детей пужали — граза іде, нельзя балавацце» (с. Кудлаївка), «Ну, кажеть, Ілля-п'арок єде. Богу маліліся, да й і все» (с. Бучки), «Калєсніца єде. Ага. Се уже ста'ріє-ста'ріє... Ілля на калєсніци» (с. Бирине), «Ваду' везуть» (с. Михальчина-Слобода).

Як і кування зозулі, несприятливою прикметою вважали громовицю «на голий ліс»: «Ну, ета... В'обшем, предсказуеть, шо на неуражай» (с. Пушкарі).

На перший грім притулялися спиною, шоб не боліла, до сухої деревини: «Пад дерева спі'най стана-

<sup>7</sup> Перший осінній сніг у с. Михальчина-Слобода красиво називають за'зімкі: «Ета ув осень. Як то віпаде снегу, а тади растане: а, ета ще, каже, за'зімкі. Ета всегда так. Послі снегу іще должен галальод пабуць. Зімі без галальода не буває».

вілись, щоб спі'на не балела» (с. Бирине), «Спинаю пуд деревину стано'вилась. Шоб спина не баліла. Або да дверей, да лутки» (с. Лоска), «Ну, ранче, менчіі були, дак інтєресно ж було, дак прибежиши із того'... А таді вже взрослі — дак неколи стано'вицце. Ну, да забори притулісса» (с. Блистова), «Спі'на у кого баліть, дак падпіраєць...» (с. Бирине), «Притулялісь. Такое було» (с. Рогівка), «А шо рабів... Да коліка пришов, шоб спі'на не балела, патьор, і всьо» (с. Прокопівка), «Як перший гром чули, каже — стано'вся спі'наю да сухого дерева. Шоб не балела спі'на. Да чого-не'будь да сухого сразу старайсь притулицце» (с. Дігтярівка).

Могли «підіймати» дерево: «Некатаріє — спіни баят, дак от к дереву, да падимає. Каже — ой-ой-ой, нада спіну лечить» (с. Михальчина-Слобода). У с. Бучки «підіймали спиною» воза: «Ну, казалі, нада каль'о'си спіной падимать. Ня буде спіна' тади балеть. Як первий гром загриміть, іді вот і спіно'ї каль'оси падимай».

Подекуди на перший грім (і як чули зозулю) тріпали у кишені грошима: «Як первий гром — нада спі'най да дерева, і якщо у тебе' єсть у кармані гроши, грашима, капєєчкай паляпать, і да дерева станавицца, шоб спі'на не балела. [Копійками потрусити] Шоб велісь гроши. І як зазулька [кує]— нада [потрусити], шоб гроши були» (с. Стахорщина).

Загалом коли чули грім — «молились Богу». Водночас про блискавку як про Господню зброю проти «нечистого» на Новгород-Сіверщині не згадували.

Від **граду** й **грози** викидали на вулицю хлібні лопати, сковороди: «Ад граду — лапату ту, шо дерев'яниє ж он лапати були, хліб саджали із тих лапат. Дак ту лапату, каже, викидай, як град стане — так викидай ту лапату, і ву'н...» (с. Лоска), «Хле'бну лапату викидали. Отак двєрі аткриєш, і викидаєш. Було таке» (с. Стахорщина), «На граду викидали лапату хлебную. Хлеб пьклі на лапатах калісь» (с. Бирине), «Я ранше чула, нада скавародку вибрасувать, шоб... ета растав град, там. Нада вибрасіть скавародку» (с. Михальчина-Слобода), «Я знаю, на граду наша баба скавародку викідала з дому» (с. Чайкине).

Очевидно, давніше кидали надвір гілочку свяченої верби, хоч тепер цей звичай вже призабувся і респондент натомість, вочевидь помилоково, зазначила, що

вербу кидали надвір у вихор: «Уце ж як уто такий вихар, дак кажеть же цю... ри'зачку кида'ть, шо то ж вербу'... у двир кида'ють. Ну, єслі в два-ре ж ти стаіш да пабачив» (с. Слобідка).

Дехто викидав надвір троєцьку зелень: «[Троєцьке гілля] Вже всьо... во — виносілі з хати. Ета як граза, бальшой дождж — вікідат надвор нада, шоб... Богу памаліцце, і вікінуть, шоб втіхла ета-во всьо» (с. Кам'янська Слобода).

Дехто у грозу запалював на столі страсну свічку: «У нас як того' — дак страсна', як на Страсьт приходеть — дак тие свечкі. Та свечка вже, як таго'... Ну, на сталі...» (с. Блистова), «Свецілі... Страсни'є све'чкі цє ж ми бер'о'ма — ад грази. Ну, я палю. Як гараза, палю в хаці, на акно ста'вляю. Палю. Ну се страсная. А стреченская куди... Вот не помню» (с. Бирине).

У с. Прокопівка явище, співвідносно з **Горобиною нічю**, називали сухавей: «Називалі — сухавей. Сухавей у нас називалі — ото блі'скає, не абліваєцца, а толькі бліскає: «А, то, — каже, — сухавей». А шо ано даєть — я вже не в курсі дела».

**Доц у сонячну погоду** називали «циганській доц» (с. Бирине, Дігтярівка, Михальчина-Слобода), «солнцевій дождж» (с. Пушкарі): «Циганській доц. Ну, циганє ж булі у шатрах да па дарогах всегда. Ну, вот... Циганській, каже, доц. І сразу і мочє, і греє» (с. Михальчина-Слобода).

**Веселка** (радуга, райдуга), як вважають, набирає воду з ріки: «Ну, то кажуть — райдуга ваду' набирає, доц буде» (с. Блистова), «Кажеть — о, райдуга ваду' набирає. Цє так кажеть всьо. Ну, із рє'чак. Проста — вто глянєш — райдуга другій раз така красівая, тут же Дєсна, тут усе. Кажеть — о, райдуга ваду' набирає» (с. Дігтярівка).

Дехто, навпаки, вважав, що це Бог зливає воду: «Радуга. Ну, то кажеть, шо ваду' ізліває... Ваду' ізліває Бог. Ну, на землю, ілі в рєчку, — куда вже...» (с. Пушкарі).

У с. Михальчина-Слобода зафіксовано уявлення, що під краєм райдуги схованє «золото»: «А, ета, як калісь маліє булі, дак усьо нам казалі, што — а, ета золата там. Там, где, вон, канєц радагі, начала, — то ета там золата. Вот у ініший раз бягіш, думаєш, што там прибягєш, то там буде золата. Бєгєш-бєгєш, а яно канца-краю нєма, вар'о'чаєсся. Кажєцца, нєдаль'о'ка, а яна ж даль'о'ка...».

Причиною **засу'хи** вважають людські гріхи: «Ну, каже — шо Бог високо, ну баче дально. Наверна, прагнешлись, — кажець» (с. Пушкарі).

Часто посуху пояснюють тим, що хтось городив до Паски, від Паски до Провід («*міжду Паскаю і Ро'дичами*») або на Троєцькому тижні («*на Гряно'ї неділі*»). З посухою боролися по-різному. Якщо причина була саме в цьому, то розкидали («*бури'ли*») такі загороди і кидали їх у ріку. Також застосовували й інші способи: відправляли молебні біля колодязя чи криниці; кидали удову в річку чи обливали її біля колодязя; вдова «орала» дорогу чи річку; баби тягали по вулиці корито; ляли воду на могилу потопельника; просили про дощ у новопреставленого (якщо таке траплялося). Був і спосіб припинити затяжні дощі: «*Шоб дорщ перестав, дак гукали у тей... у каминок: «Дорщнику, дорщнику, перестань, я паїду на Растань. Богу малицце, шоб табі астана-вицце».* Шоб не павивалювало на гароді да таке. Ну, маладьож...» (с. Слобідка).

У с. Блистова та сусідніх селах поширені варіанти легенди, як циганка «**засушила**» воду: «*То у Блиставі'ї — текла вада па равах, то ж рави тие затопленіе були. А циганка була там у Блиставі'ї, бачиш же, цигани таді па ха'тах жили. А вада ж йде ровам отсюди ж на Пра'т'ву. Ото рави такіе папрамивало. Дак вана каже — давайте скавараду распалеть... Ну дак хто панесе у воду, шо втак, каже, вада? А вана распалила, циганка, скавараду, і вінесла, і дном уго'ру накрила, кинула туди на криничку на ту, як будьто би вада вже бегла, а криничка там була. І вто ізвела воду в Блиставі'ї. Дак то накрила вана воду. Распекла дакрасна' скавараду тую, винесла у воду. Каже — під рувки' палезла. Ну, таково ж во равчак, дак вана у воду в ту. А це ж навесні' ж вада йшла*» (с. Лоска).

Про **вихор** (вихар, віхар, віхарь; як закручує вихором, це *крутеля'* пашла — с. Бирине) казали, що це «*нячистая сіла нясецце*», «*чорт маладу везе*» тощо. Його остерігалися, аби не заніс куди чи не підхопив речі: «*Віхар — ну, то, кажець, нячистая сіла нясецце. То, кажець, нячистая сіла. І удаляйсе, шоб не прихвацїла цебе там, ідзе ано круце*» (с. Пушкарі), «*О-ой, у нас тут була така велика верба', стаяла, і ветер павалив. Вихрам іскрутила їє. Іс корнем палажила тую вербу'. Ну на вихар нехто не хадив. Баялись. Ну... Оце ж чорт же ж...*» (с. Кудлаївка),

«*Вихар. Чорт маладу везе. Кажуть менчіє діти, як тіки схватицца, дак кажуть: «Ей! Чорт маладу везе!»* (с. Блистова), «*Віхарь? Чорт маладу везе, каже. Ну, мене не приходїлась пад віхарам, а бачу, шо крутеля' пашла... У мене вьодри стаялі на гароді, віхарь такій був, дак атнесло на другу'ю вулицу...*» (с. Бирине), «*Вихар. Казали, еслі пападе туди людина, дак пагана ж. Ну, і я ж папала пуд таке, сей год папала пуд таку нехарошу штуку. Ну, я не знаю, шо мене несло'...*» (с. Стахорщина).

У с. Лоска від вихору кидали надвір свячену вербу: «*Ви'хар. Черті маладу панесли'. Дак усі баяцца. Ну, шоб лиха не нарабило, шоб хоть хати не знесло'. Уце ж як уто такий вихар, дак кажець же цю... ри'зачку кидат'ь, шо то ж вербу'... у двір кидат'ють. Ну, еслі в дваре ж ти стаїш да пабачив*».

Лише у с. Прокопівка зафіксовано уявлення, що якби кинути у вихор ножа, на ньому буде кров: «*Віхар. Чорт маладу везе. Чув, шо кажець, шо ета... як ото кінуть, дак шо... (Я даже хатев папробувать, да не палучїлась). Ножік, каже, кінуть туди, када крутицца, да каже — кров на нажу буває. А чї правда, чї неправа... Я бачив, як... ба'бі ж тада — кросни були, ткалі. Палотни такіе були. Ну, метрав петнадцить-двадцить. Оце віхар ідьоть — падхватів, у стовп паставів тако — метрав двадцить — і — пашов і пашов. Баба бягїть сл'дам — кинь! кинь! Разбивсь — палатно тое упала. Таке бачив*».

Варто також зазначити, що низка світоглядно-демонологічних сюжетів тісно співвідноситься з народним календарем. Їх ми докладніше розглянемо в окремій публікації. Тут лише задекларуємо, що йдеться про покарання за порушення заборони на роботу в ті чи інші свята, про зустріч Зими з Літом на Стрітіння, про відпочинок землі до Благовіщення, про звичаї «*підсаджувати Бога на небо*» на Вознесеніння й кликати на вечерю Мороза на Святвечір, про апотропейне використання свяченої води, верби, зілля, виковченого свічкою хреста та ін.

**Висновки.** Узагальнюючи викладений нами матеріал, насамперед варто зазначити, що й самі респонденти відчувають суттєве збіднення пласту народної культури, пов'язаного з віруваннями, демонологією, світоглядними уявленнями тощо. Для прикладу наведу кілька типових висловлювань з цього приводу: «*Може, ста'риє люди... Ста'риє-ста'риє — шо-*

то і зналі, і гаманелі... Ети больш ані веравалі, і больш іспалнялі» (с. Рогівка), «В нас таке пакаленіє (хоть і має!) — дак вани вже папали пуд таку... шо ту<sup>о</sup>лькі работать...» (с. Стахорщина), «Нам некалі було дамавіх пріслухацца» (с. Бучки), «Та нічого я не знаю. Я — як етий цапок, дурная такая» (с. Михальчина-Слобода).

Усе ж, чимало залишилось і до сьогодні. Як це притаманно для всіх поліських теренів, на Новгород-Сіверщині багато розповідають про русалок, домовика, відьом і взагалі людей, які «щось знають»; про покійних, які «приходять» (здебільшого уві сні). Серед тварин і рослин найбільш міфологізовані ласка і вуж, дерева з різноманітними аномаліями. Поширені уявлення про «гру» сонця; звичаї, пов'язані з молодим місяцем, першим громом, з припиненням грози й засухи; як прояви «нечистого» розглядають вихор, блуд, ляк тощо.

Заховуючи загальнополіську (а в більшості випадків загальноукраїнську) основу, світоглядно-демонологічні уявлення та вірування з Новгород-Сіверщини містять і низку самобутніх моментів. Серед таких потрібно відзначити заборону їсти стебла аїру після Трійці, бо по ньому вже начебто «русалкі палазілі»; прохання домовика, щоб був прихильний до худоби; місцеві варіанти запрошення домовика на нове житло; уявлення про те, що як іде запізнілий сніг, то це «богиня витрушує перину», і що як гримить, то це «Громовиця іде»; розповіді про те, як циганка «засушила» воду та ін. Такими цікавими, часто архаїчними фрагментами донині рясніють поліські терени Чернігівщини, і залишається лише висловити глибокий жаль з приводу того, що спочатку коронавірус, а тепер ще й розв'язана московитами війна не тільки вже знищили чимало з них, але й віддалили на невизначену перспективу подальші етнографічні обстеження Східного Полісся.

1. Бріцина О., Головаха І. *Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині: Тексти та розвідки*. Київ, 2004. 584 с.
2. Виноградова Л.Н., Левкиевская Е.Е., сост. *Народная демонология Полесья: публикации текстов в записях 80—90-х гг. XX века*. Москва, 2010. Т. 1:

Люди со сверхъестественными свойствами. 648 с.; 2012. Т. 2: Демонологизация умерших людей. 800 с.; 2016. Т. 3: Мифологизация природных явлений и человеческих состояний. 832 с.; 2019. Т. 4: Духи домашнего и природного пространства. Нелокализованные персонажи. 832 с. (Studia philologica).

3. Галайчук В. Демонологія Чернігівщини (За польовими матеріалами з Чернігівського району). *Народна культура Чернігівського району (традиція та сучасний стан побутування)*. Житомир, 2019. С. 154—168.
4. Галайчук В. Матеріали з теми «Традиційні світоглядні уявлення та демонологія», записані в Семенівському і Новгород-Сіверському р-нах Чернігівської обл. 25.07—07.08.2019 р., спр. В. Галайчук-2019. *Архів ДНЦЗКСТК*.
5. Лещенко Н. Матеріали з теми «Прозовий фольклор», записані в Ріпкинському і Городнянському р-нах Чернігівської обл. 27.07—10.08.2017 р., спр. Н. Лещенко-2017. *Архів ДНЦЗКСТК*.
6. Галайчук В. *Традиційні демонологічні уявлення українців про домашніх духів: монографія*. Львів, 2020. 452 с.

#### REFERENCES

- Britsyna, O., & Holovakha, I. (2004). *Prose folklore of the village of Ploske in Chernihiv Region: Texts and explorations*. Kyiv [in Ukrainian].
- Vinogradova, L.N., & Levkiyevskaya, E.E. (Eds.). (2010, 2012, 2016, 2019). *Folk demonology of Polissya: publication of texts in records of the 80—90 s. twentieth century* (Vol. 1: People with supernatural powers; Vol. 2: Demonologization of dead people; Vol. 3: Mythologization of natural phenomena and human states; Vol. 4: Spirits of home and natural space. Non-localized characters (Studia philologica). Moskva [in Russian].
- Halaichuk, V. (2019). Demonology of Chernihiv Region (Based on field materials from Chernihiv District). *Folk culture of the Chernihiv district (tradition and modern living conditions)* (Pp. 154—168). Zhytomyr [in Ukrainian].
- Halaichuk, V. Materials on the topic «Traditional worldviews and demonology», recorded in the Semenivskyi and Novgorod-Siverskyi districts of the Chernihiv region 25.07—07.08.2019, file V. Halaychuk—2019. *Arkhive DNCZKSTK* [in Ukrainian].
- Leshchenko, N. Materials on the topic «Prose folklore», recorded in the Ripkinsky and Horodnyansky districts of the Chernihiv region 27.07—10.08.2017, file N. Leshchenko—2017. *Arkhive DNCZKSTK* [in Ukrainian].
- Halaichuk, V. (2020). *Traditional demonological ideas of Ukrainians about household spirits: monograph*. Lviv [in Ukrainian].